ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІНДЕ ТІРКЕЛГЕН
ТІРКЕУ КУӘЛІГІНІҢ НӨМІРІ: KZ45VPY00102718

BILIMGER *Journal*

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ ЖУРНАЛЫ
ҚАЗАН 2026 · №1

ЭЛЕКТРОНДЫ ЖУРНАЛ

№1 / 2026

ҚАЗАН 2026

Мұғалімдер, студенттер мен ғалымдардың авторлық мақалалары

ШЫҒАРЫЛЫМ
2026 · №1

ТІРКЕУ КУӘЛІГІ
№ KZ45VPY00102718

САЙТ
bilimger.kz

ЖУРНАЛДЫҚ ОТТИСК

Мазмұны

Bilimger Journal · 20 мақала

БЕТТЕР

1 **Инклюзивті білім беру жүйесіндегі жасанды интеллекттің мүмкіндіктері** 1–6
Жолдыбай Ұлжан Даниярқызы

2 **Экспонат ішінен табылған крест: реставрация барысындағы күтпеген табылым** 7–17
Манабаева Нұрдина Асқарқызы

3 **Тәрбиеші – бала жүрегіне жол табатын жан** 18–19
Садыкова Насихат Баиндыевна

4 **Текті қай мезгілде еккен дұрыс? Егу уақыты мен тәсілі** 20–31
Акбаев Нурлан Бакытбекович

5 **Дефектолог құжаттары 2026: тегін дайын құжаттар, жоспарлар, диагностика және жұмыс материалдары** 41–47
Устенов Багдат Кунтуганович

6 **Аңыз әңгімелердегі ұлттық құндылықтар** 73–76
Сейтхан Ернұр

7 **Қазақстандағы неке келісімшартының ерекшеліктері** 77–81
Дузелбай Айжан

8 **Жасанды интеллект пен вайбкодинг: идеядан дайын жобаға дейін** 101–102
Nurlybek Zhailauov

9 **Тіл — ұлттың жаны, ұрпақтың аманаты** 103–104
Сайдаухан Ақерке

10 **Кенесары Қасымұлы және қазақ мемлекеттілігі үшін күрес** 105–107
Төлеген Ернұр

11 **Қазақстанда шағын бизнеске несие алу неге қиын?** 108–109
Жарбулова Мөлдір Болатқызы

12 **Колледж мұғалімдері үшін Ағаш ұстасы мамандығында ағылшын тілін оқытудағы жаңашыл арналар: «My Useful Tools» тақырыбы мысалында** 110–112
Мирдиёр Миржамалов

13 **Коммуникативтік тіл оқытудың ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренушілердің сөйлеу сенімділігіне ықпалы** 113–124
Әселай Шырынбек

14 **"Цифрлық дәуірдегі менеджмент және кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі"** 125–129
Байсейтова Айдана Серікқызы

15 **«Айқап» журналының қазақ қоғамындағы ұлттық сананың қалыптасуына ықпалы** 130–132
Диана Ильенкова, Бекзатхан Исахан

16 **Влияние искусственного интеллекта на экономическую эффективность предприятий** 133–141
Тасмағамбетова Самал Мантаевна

17 **Факторы повышения производительности труда (на примере машиностроительного предприятия).** 142–153
Дана Сенкебаева

18 **Ыбырай Алтынсариннің Ыбырай Алтынсариннің эпистолярлық жанрдағы қолтаңбасы** 154–155
Мақсатқызы Аяжан

19 **«Қазақ» газеті және Әлихан Бөкейханов: ұлттың үнін оятқан басылым** 156–158
Бекбатыр Назым, Әділқас Күнімай

20 **Асқар алтайдың «сират көпірі» шығармасы: тарихи романның көркем жүйесі мен рухани ұстанымдары** 159–164
Жазит Алтынай

— ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ · №1

Инклюзивті білім беру жүйесіндегі жасанды интеллекттің мүмкіндіктері

Жолдыбай Ұлжан Данияркызы
ЖҰ
Биология мұғалімдерін даярлау мамандығының 3-курс студенті, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Ғылыми жетекшісі: Арбабаева Арай Төлеутаевна, п.ғ.м., аға оқытушы, Buketov University

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200043 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

ӘОЖ: 376:004.8

Жолдыбай Ұлжан Данияркызы

E-mail:ulzhanzholdybai006@gmail.com

Биология пәні мұғалімдерін даярлау мамандығының 3-курс студенті

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті

Ғылыми жетекші:

Арбабаева Арай Төлеутаевна – п.ғ.м., аға оқытушы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті

E-mail: **arbabaeva78@mail.ru**

Инклюзивті білім беру жүйесіндегі жасанды интеллекттің мүмкіндіктері

Аңдатпа. Бұл мақалада жалпы білім беру жүйесінде Биологияны оқыту процесіне жасанды интеллект технологияларын біріктірудің ғылыми-әдістемелік негіздері мен практикалық мүмкіндіктері қарастырылады. Қазіргі білім беру кеңістігін цифрландыру шеңберінде ЮНЕСКО ұсынған" барлығына сапалы білім беру " қағидаты ерекше маңызға ие. Бұл тұрғыда ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің когнитивті, физиологиялық, психологиялық және эмоционалдық ерекшеліктерін ескере отырып, биологияны зерттеуде жекелендірілген, бейімделетін және қол жетімді цифрлық ортаны қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады.Мақалада адаптивті оқыту жүйелері, машиналық бағалау Құралдары, мәтіннен мәтінге және мәтіннен сөйлеуге түрлендіру технологиялары, визуализация және виртуалды зертханалар сияқты құралдардың мүмкіндіктері қарастырылады. Атап айтқанда, биология сабақтарында генетика, жасушалық құрылым және экожүйелердің динамикасы сияқты күрделі тақырыптарды зерттеу кезінде интерактивті модельдеу мен өзіндік жұмыс траекторияларын құрудың тиімділігі талданады. Сонымен қатар, OpenAI әзірлеген тілдік модельдерге негізделген цифрлық көмекшілер оқу материалдарын түсіндіру, терминологияны жеңілдету, оқушылардың жеке талаптарына бейімделу қабілетімен сипатталады.Зерттеу нәтижелері жасанды интеллект құралдары оқуға деген ынтаны арттыруға, оқу үлгерімін жақсартуға және инклюзивті ортада оқушылардың құзыреттілігін дамытуға оң әсер ететінін көрсетті. Сонымен қатар, мұғалімнің цифрлық құзыреттілігі және этикалық аспектілерді сақтау қажеттілігі анықталады.

Түйінді сөздер: жасанды интеллект, жан-жақты білім беру, биологияны оқыту, адаптивті оқыту технологиялары, сандық білім беру ресурстары, виртуалды зертхана, дербестендірілген оқыту

Қазіргі жаһандану және Цифрландыру дәуірінде білім беру жүйесі сапалы өзгерістер кезеңін бастан кешуде. Атап айтқанда, әмбебап білім беру тұжырымдамасы білім беру кеңістігінің басты басымдықтарының біріне айналды. Инклюзивті білім беру-бұл әр оқушы үшін, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар сапалы білімге тең қол жетімділікті қамтамасыз етуге бағытталған педагогикалық және әлеуметтік процесс. Бұл бағытты ЮНЕСКО халықаралық деңгейде белсенді қолдайды және "барлығына сапалы білім беру"қағидатына негізделген білім беру жүйесінің стратегиялық дамуына ықпал етеді. Осыған байланысты білім беру процесін жекелендіру, бейімдеу және қол жетімділік ғылыми зерттеулердің өзекті тақырыбына айналды[1, 15-б.].

Биология-күрделі ұғымдар мен дерексіз процестерге негізделген жаратылыстану ғылымдарының бірі. Жасушалық құрылым, генетикалық ақпаратты беру, эволюциялық механизмдер, экожүйе динамикасы сияқты тақырыптар талдаудың, модельдеудің және бейнелеудің жоғары деңгейін талап етеді. Мұндай мазмұнды біртұтас ортада игеру оқушылардың танымдық ерекшеліктерін, қабылдау арналарын және психофизиологиялық қабілеттерін ескеруді талап етеді. Сондықтан дәстүрлі оқыту әдістері барлық оқушылар үшін бірдей тиімді емес. Бұл тұрғыда жасанды интеллектке негізделген цифрлық құралдар оқу процесін икемді, интерактивті және жекелендірілген форматқа түрлендіруге мүмкіндік береді[2, 73-б.]..Жасанды интеллект технологиялары оқу жылдамдығын, білім деңгейін және оқушының қателіктерін талдай отырып, жеке тапсырмаларды ұсына алады. Мысалы, адаптивті платформалар биология тестінің нәтижелерін талдай алады, нашар зерттелген тақырыптарды анықтай алады, қосымша түсініктемелер немесе көрнекі материалдар ұсына алады. Сонымен қатар, мәтіннен сөйлеуге, автоматты түрде аударуға және сөйлеуді мәтінге айналдыру сияқты құралдар көру немесе есту қабілеті нашар оқушылар үшін қол жетімді орта жасайды. Бұл технологиялардың дамуына OpenAI сияқты ғылыми ұйымдардың инновациялық шешімдері ықпал етеді [3, 21-б.].

Кешенді білім беру контекстінде жасанды интеллект тек техникалық құрал ретінде ғана емес, сонымен қатар педагогикалық қолдау механизмі ретінде де қарастырылады. Бұл мұғалімге жүктемені азайтуға және оқушылардың жеке қажеттіліктерін ескере отырып, кері байланысты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Биология сабақтарында виртуалды зертханалар мен интерактивті модельдер қауіпсіз және қол жетімді форматта практикалық жұмысты ұйымдастыруға жағдай жасайды. Бұл әсіресе зертханалық жабдықтары шектеулі студенттер немесе дәстүрлі Денсаулық тәжірибелеріне қатыса алмайтындар үшін өте маңызды [2, 88-б.].

Зерттеу міндеттері:

1. Жалпы білім беретін мектептерде биологияны зерттеуде жасанды интеллектті қолданудың тиімділігін талдау.

2. Адаптивті оқыту платформаларының, виртуалды зертханалардың және интерактивті

модельдердің биология сабақтарындағы үлгерімге әсерін анықтау.

3. Жасанды интеллект технологияларын пайдалана отырып, ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылар үшін дербестендірілген білім беру траекториясын құру әдістемесін әзірлеу.

Зерттеу мақсаты:

Жалпы білім беру сабағында биологияны оқытуда жасанды интеллект технологияларын қолданудың педагогикалық және ғылыми негіздерімен танысу, олардың педагогикалық мотивацияға, объективті құзыреттіліктерге және оқушылардың оқу нәтижелеріне әсерін зерттеу [3, 27-б.].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы оқушылардың үлгеріміндегі өзгерістерді сандық көрсеткіштер бойынша бағалауға және олардың оқу процесіне қатынасын қалай дұрыс жүзеге асыруға мүмкіндік беретін аралас әдістеме (сандық және сапалық) негізінде ұйымдастырылған. Зерттеу барысында жалпы білім беретін сыныптарда оқитын оқушыларды анықтау, олардың дамуын бағалау, оқытуды ынталандыру және олардың бастапқы құзыреттілігінің ерекшеліктері мәселелері қаралды[4, 35-б.].

Зияткерлік база ретінде жалпы білім беретін мектептердің 8-9 сыныптарына арналған жалпы білім беретін мекемелер пайдаланылды. Сайлауға ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттер мен жалпы білім беру бағдарламасы бойынша оқитын білім алушылар қатысты. Эксперименттік топ биологияны оқытуда жасанды интеллектке негізделген цифрлық платформаларды, ал бақылау тобы дәстүрлі оқыту әдістерін қолданды. Зерттеуді жалғастыру оқу нәтижелерінің динамикасын айтарлықтай бағалауға мүмкіндік беретін оқу тобын қамтыды.

Зерттеуде қолданылған материалдар бірнеше саланы қамтыды. Біріншіден, біз биология бойынша оқу бағдарламасына сәйкес әзірленген цифрлық оқу ресурстарын пайдаландық. Бұған интерактивті модельдер, 3D бейнелеу және жасуша құрылымы, генетика негіздері, экожүйелер және адам физиологиясы бойынша виртуалды зертханалық зерттеулер кірді. Екіншіден, оқушының жауаптарын талдайтын және оқытудың жеке траекториясын қалыптастыратын бейімделген оқыту жүйелері қолданылды. Мұндай жүйелердің алгоритмдік негізі деректерді алу және кескінді декодтау технологияларына негізделген[5, 93-б.]. Үшіншіден, тілдік модельдерге негізделген цифрлық көмекшілер оқу материалын түсіндіру, терминологиялық аппаратты енгізу және ішкі байланысты қамтамасыз ету үшін пайдаланылды. Бұл саладағы технологиялық шешімдер жасанды интеллект саласындағы заманауи зерттеулерге, соның ішінде OpenAI-ді дамытуға негізделген.Деректерді өңдеу үшін статистикалық талдау әдістері қолданылды. Орташа мән, стандартты ауытқу және пайыздық көрсеткіштер есептеледі. Эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелері салыстырылды, табыстылықтағы айырмашылықтар анықталды. Сонымен қатар, корреляциялық талдау жасанды интеллект құралдарын ішінара пайдалану мен оқудағы жетістіктер арасындағы байланысты анықтады[6, 245-б.].Нәтижелердің болуын қамтамасыз

ету үшін деректер гетерогенді түрде талданды және салыстырмалы түрде түсіндірілді.

Сапалы талдау аясында оқушылар мен оқытушылар арасында жартылай құрылымдалған сауалнамалар мен сұхбаттар жүргізілді. Зерттеу сұрақтары оқуға деген ынта, пәнге деген қызығушылық, материалды түсіну деңгейі және цифрлық құралдардың қол жетімділігі туралы болды. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін интерфейс мүмкіндіктері, мәтінді сөйлеуге түрлендіру функциясының тиімділігі және визуализация сапасы жеке қарастырылды. Сұхбат нәтижелері мазмұнды талдау әдісімен жүйеленеді, негізгі категориялар мен тақырыптық бағыттар анықталады[6, 217-б.].

Ғылыми зерттеулерде жетекші рөлді педагогикалық практика әдісі атқарады. Биология сабақтарында эксперименттік оқыту кезінде виртуалды зертханалар пайдаланылды, практикалық жұмыс қауіпсіз және қолжетімді түрде ұйымдастырылды. Мысалы, интерактивті анимацияны қолдана отырып, жасушалардың митоздық бөліну процесінің модельдері сатылып, генетикалық мәселелерді шешу үшін әмбебап есептеу құралдары қолданылды[7, 95-б.]. Мұндай әдістер зерттелетін күрделі биологиялық процестердің визуалды және логикалық дамуына ықпал етеді.

Процесс барысында этикалық қағидалар сақталды. Білім алушылар мен олардың ата-аналары зерттеуге қатысуға келісім алды. Жиналған деректер құпия түрде өңделді, Дербес деректер жария етілмеді. Кешенді тәрбие қағидаттарына сәйкес барлық қатысушылар үшін тең жағдайлар жасалып, психологиялық қауіпсіздік қамтамасыз етілді[7, 138-б.].

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу нәтижелері жан-жақты білім беруде биологияны оқытуда жасанды интеллект технологияларын қолдану оқу үлгеріміне, танымдық қабілеттеріне және пәнге деген қызығушылығына оң әсер ететіндігін көрсетті. Эксперименттік және бақылау топтарының диагностикалық сынақтарының бастапқы нәтижелері шамамен алынған деңгейде болды, бұл зерттеудің сенімділігін қамтамасыз етеді. Соңғы тест нәтижесінде эксперименттік топтағы білімнің орташа сапасы едәуір жоғарылағаны анықталды. Орташа баллдың пайыздық өсімі бақылау тобына қарағанда жоғары болды, бұл жасанды интеллект құралдарының тиімділігін көрсетеді[8, 68-б.].Атап айтқанда, жасушалардың бөліну кезеңдері, генотиптері және экожүйелердегі заттардың айналымы сияқты күрделі тақырыптарға байланысты тапсырмалардың сапасы жақсарды. Интерактивті модельдер мен виртуалды зертханаларды қолдана отырып, биологиялық процестерді визуализациялау оқушыларға дерексіз ұғымдарды нақты түсінуге мүмкіндік берді. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушылар үшін мәтінді көбейту, автоматты түрде түсіндіру және бейімделу тапсырмалары материалды меңгеруге ықпал ететіні атап өтілді. Бұл нәтижелер инклюзивті ортада технологиялық қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Сауалнама нәтижелері бойынша эксперименттік топтағы балалардың көпшілігі биология сабақтарына деген қызығушылықтарын арттырды. Оқушылар жылдам кері байланысты және жасанды интеллект негізінде цифрлық көмекшілердің қосымша түсініктемелер беруін оң бағалады. Мұғалімдердің айтуынша, автоматтандырылған бағалау жүйесі уақытты үнемдеп, әр оқушының жеке оқу жолын қадағалап отырды. АИ құралдары мұғалімге балама ретінде

емес, оның әдістемелік мүмкіндіктерін кеңейтетін ресурс ретінде қабылданды[8, 122-б.].

Корреляциялық талдау AI платформаларын пайдалану жиілігі мен оқу үлгерімі арасындағы оң корреляцияны көрсетті. Бұл көрсеткіштер цифрлық технологияларды жүйелі қолдану оқушылардың құзыреттілігін дамытуға ықпал ететіндігін көрсетеді. Сонымен қатар, эксперименттік топтағы студенттер сыни тұрғыдан ойлау мен аналитикалық дағдылардың дамуын көрсетті, өйткені интерактивті тапсырмалар тәуелсіз шешім қабылдауды қажет етеді[3, 17-б.].

Талқылау барысында алынған нәтижелер Халықаралық Зерттеулердің нәтижелерімен салыстырылды. Инклюзивті Білім беруді дамыту стратегиясында ЮНЕСКО қол жетімділік пен тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етудегі цифрлық технологиялардың рөлін атап көрсетеді. Біздің зерттеулеріміздің нәтижелері бұл ұстанымды биологияны оқыту контекстіндегі нақты тәжірибелік деректермен растайды. Сонымен қатар, тілдік модельдер мен цифрлық құралдарды, оның ішінде ашық зерттеулерге негізделген шешімдерді әзірлеу оқу процесін жекелендіру мүмкіндіктерін кеңейтетіні дәлелденді[9, 77-б.].Дегенмен, зерттеу сонымен қатар бірқатар шектеулерді анықтады. Техникалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, интернеттің тұрақсыз жылдамдығы және мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігінің біркелкі емес деңгейі ЖИ құралдарын толық пайдалануға кедергі келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, деректердің құпиялылығы мен этикасы мәселесі маңызды аспект болып табылады. Бұл факторларды болашақ зерттеулерде толығырақ қарастырған жөн.

Қорытынды

Зерттеу көрсеткендей, жалпы білім беретін мектепте биологияны оқыту процесінде жасанды интеллект технологияларын қолдану ғылыми және іс жүзінде негізделген. Зерттеу нәтижелері цифрлық құралдарды мақсатты және жүйелі пайдалану оқушылардың үлгерімін арттыруға, объективті құзыреттіліктерді дамытуға және педагогикалық мотивацияны арттыруға ықпал ететінін дәлелдеді. Адаптивті оқыту жүйелері, мәтіндік экспрессивтілік, визуализация, интерактивті модельдеу құралдары оқу материалдарының, әсіресе ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылар үшін қолжетімділігін қамтамасыз етудің тиімді тетіктеріне айналды[7, 95-б.].

"Биология" тақырыбының мазмұны күрделі теориялық тұжырымдамалар мен динамикалық процестерге негізделгендіктен, виртуалды зертханалар мен жасанды интеллектке негізделген модельдеу платформалары білім алушыларға дерексіз ұғымдарды айқынырақ және көрнекі түрде қабылдауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде жасушалық процестерді, генотиптерді және экожүйелерді зерттеу сапасы жақсарды. Бұл сыныптың жалпы жағдайында білім беру мазмұнын саралау мен дараландырудың маңыздылығын көрсетеді[4, 27-б.].

Қорытындылай келе, жалпы білім беру жүйесінде жасанды интеллект технологияларын қолдану Биологияны оқыту сапасын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеретін икемді білім беру ортасын жасайды, ғылыми дүниетаным мен зерттеу дағдыларын дамытуға жағдай жасайды. Сондықтан жасанды интеллектті кешенді биологиялық білім беру практикасына енгізу қазіргі педагогиканың

перспективалы стратегиялық бағыты болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. UNESCO (2020) Inclusion and education: All means all. Global Education Monitoring Report 2020. Paris: UNESCO Publishing, pp. 15–42.
2. OpenAI (2023) GPT-4 Technical Report. San Francisco: OpenAI, pp. 1–98.
3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі (2022) Инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық негіздері. Астана: ҚР БҒМ, 12–38-бб.
4. Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ (2021) Инклюзивті білім беруді ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. Астана: NIS, 5–47-бб.
5. Полат, Е.С. (2018) Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. Москва: Академия, сс. 34–112.
6. Сластенин, В.А., Исаев, И.Ф. и Шиянов, Е.Н. (2017) Педагогика. Москва: Академия, сс. 210–256.
7. Беспалько, В.П. (2019) Слагаемые педагогической технологии. Москва: Педагогика, сс. 75–140.
8. Жадрина, М.Д. (2020) Биологияны оқыту әдістемесі. Алматы: Қазақ университеті, 58–123-бб.
9. Абдуллина, О.А. (2016) Инклюзивное образование: теория и практика. Москва: Просвещение, сс. 19–87.
10. Тажиева, С.М. (2021) Цифрлық білім беру ресурстары және оқыту үдерісі. Алматы: Білім, 44–101-бб.

— ҒЫЛЫМ · №2

Экспонат ішінен табылған крест: реставрация барысындағы күтпеген табылым

МН **Манабаева Нұрдина Асқарқызы**
6М42100-Дизайн білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты, Халықаралық гуманитарлық-техникалық университет

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200044 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

МРНТИ: 13.51.01

Манабаева Нұрдина Асқарқызы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Мата және кілем-киіз бұйымдарын консервациялау және қалпына келтіру секторының жетекшісі

Астана, Қазақстан Республикасы

Электрондық пошта: nurdina-1991@mail..ru

Телефон: +7 747 105 93 79

Экспонат ішінен табылған крест: Реставрация барысындағы күтпеген табылым

Аңдатпа. Мақалада музей қорындағы кеңестік кезеңге жататын формалық киімді реставрациялау және консервациялау барысында анықталған бөгде зат–крест қарастырылады. Реставрациялық жұмыс кезінде музейлік экспонаттың сырты ғана емес, ішкі құрылымын зерттеудің маңыздылығы айқындалады. Крест экспонаттың ішкі ойма қалтасының астарына жасырын тігілген бөліктен табылған. Киімінің астарлық қабаттары мен конструкциялық бөліктерін тексеру барысында табылған крест экспонаттың пайдалану тарихына қатысты жаңа сұрақтар туындатады. Заттың жасалу материалы, пішіні, технологиясы және киімнің ішіне орналасу ерекшеліктері оның шығу тегін анықтауға мүмкіндік беретін негізгі белгілер ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: музей экспонаты, реставрация, консервация, формалық киім, китель, крест, музей қоры, реставратор, текстиль, атрибуция, материалтанулық зерттеу, хронологиялық датировка, мәдени мұра.

Кіріспе

Музей экспонатын консервациялау және реставрациялау–оның сыртқы көрінісін қалпына келтірумен ғана шектелмейтін күрделі ғылыми-практикалық үдеріс. Әсіресе тарихы терең мата бұйымдарымен жұмыс істеу барысында заттың құрылымын зерттеу кезінде бұрын белгісіз болған материалдар, жөндеу іздері, қосымша қабаттар және басқа да бөгде заттар табылуы мүмкін.

Матадан жасалған бұйымның әрбір қабаты оның өткен кезеңдерінен ақпарат беруі ықтимал. Сондықтан реставратор үшін матаның түсі, талшықтарының жағдайы, тігістері, жіптердің бағыты, экспонаттағы дақтар немесе кейін қосылған материалдар ғана емес, бұйымның ішінен кездейсоқ табылған заттар да зерттеу нысанына айналады.

Еліміздегі музейлердің негізгі міндеттерінің бірі – тарихи және мәдени құндылығы бар заттарды сақтау, зерттеу және қоғамға таныстыру. Музейдің реставрациялау және консервациялау қызметі заттарды тек қалпына келтірумен ғана шектелмей, олардың тарихын жан-жақты зерттеуді де қамтиды. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми және мәдени-ағартушылық қызметіне қатысты жарияланымдарда да музей жәдігерлерін зертеу мен сақтау бағыттарының маңызы көрсетіледі. Осы тұрғыдан алғанда, реставрация барысында анықталған шағын крест ерекше назар аударуға тұрарлық.

Кресттің табылу жағдайы

Китель - 1982 жылға жататын текстильдік бұйым. Экспонаттың нақты иесі туралы ақпарат қазіргі уақытта анықталмаған.

Зерттеу нысаны-реставрация барысында кительдің ішкі бөлігінен анықталған шағын крест. 2026 жылғы 21 тамызда кительге жүргізілген реставрациялық-зерттеу жұмыстары кезінде оның ішкі құрылымы зерттеліп, астар қабаттары мен қалта бөліктері қарастырылды. Крест бұйымның сыртқы бетінен емес, оның ішкі бөлігінен, яғни бұйымның сол жақ бөлігіндегі орналасқан ішкі ойма қалтаның астарына жасырын тігілген. Бұл жағдай оның экспонатқа кейіннен түскенін немесе бұйымның бұрынғы пайдаланылу кезеңімен байланысты болуы мүмкін екенін қарастыруға мүмкіндік береді.

Реставрациялық жұмыстар кезінде бұйымның ішкі құрылымын зерттеу қажет болған жағдайда оның астарлық және ішкі қабаттары мұқият қарастырылады. Мұндай жұмыстар кезінде негізгі материалдың сақталу жағдайымен қатар, бұрын жасалған реставрациялық жұмыстардың іздері де анықталуы мүмкін.

Реставрациялық жұмыс барысында бөгде зат – шағын крест анықталды. Бұл жерде маңызды мәселе - кресттің кительдің ішіне қашан және қандай жағдайда жасырын тігілгенін анықтау. Қазіргі кезеңде бұл сұраққа нақты жауап беру мүмкін емес. Сондықтан ғылыми сипаттамада кресттің пайда болу себебіне қатысты болжамдар нақты тарихи факт ретінде емес, зерттеуді қажет ететін нұсқалар ретінде қарастырылады.

Кресттің сыртқы сипаттамасы

Фотографиялық материалдарға сүйене отырып, табылған затты шағын мойынға тағылатын (нательный) крест ретінде алдын ала сипаттауға болады. Кресттің жоғарғы бөлігінде оны шынжырға немесе бауға тағуға арналған сақина тәрізді алтын түсті ілмегі бар.

Табылған кресттің өлшемі шамамен 2 х 3,5 см. Алдыңғы жағында крест композициясының орталық бөлігінде айқышқа шегеленген Иса Мәсіхтің – бейнесі орналасқан.

1-сурет. Реставрация барысында экспонаттың ішкі бөлігінен табылған крест.Алдыңғы беті.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Кресттің негізі қызыл түсті. Орталық бөлігінде қара сұр түсті элемент байқалады. Бұл элементтің материалы қазіргі кезеңде тек визуалды бақылау негізінде ғана сипатталады. Кресттің материалы көзбен қарау арқылы нақты анықталмайды. Металл элементінің мыс немесе мыс қорытпасына жатуы мүмкін деген болжам бар, алайда бұл тек зертханалық талдау нәтижесінде нақтыланады. Сол сияқты қызыл түсті қабаттың бояу, эмаль, полимерлік жабын немесе басқа материал екендігін де арнайы зерттеу арқылы анықтау қажет. Оның нақты құрамы арнайы материалтанулық зерттеу жүргізілгеннен кейін ғана анықталуы

мүмкін.

Кресттің артқы бетінде бедерлі жазу орналасқан, артында «СПАСИ и СОХРАНИ» деп жазылған.

2-сурет. Табылған кресттің артқы беті. Бедерлі жазу.

«СПАСИ и СОХРАНИ» жазуының мәні. «СПАСИ и СОХРАНИ» - православиелік

христиандық дәстүрде кең таралған діни-дұғалық формулалардың бірі болып табылады. Оның қазақша мағынасы «ҚҰТҚАР және САҚТА» дегенге жақын. Мұндай жазу мойынға тағылатын кресттерде адамның қорғаныш пен рухани қолдауға деген сенімін білдіретін діни мәтін ретінде қолданылған. Дегенмен, аталған жазудың болуы кресттің нақты жасалған жылын өздігінен анықтауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан жазуға сүйене отырып , бұйымға нақты хронологиялық датировка беру дұрыс емес.

Кресттің уақытын анықтау үшін оның пішіні, өлшемі, иконографиялық ерекшеліктері, материалдық құрамы, жасалу технологиясы және басқа да типологиялық белгілері кешенді түрде қарастырылуы қажет.

Кресттің кительдің ішкі қалтасына жасырын тігілуі

Кресттің кительдің ішкі ойма қалтасының астарына жасырын орналасуы зерттеу тұрғысынан ерекше қызығушылық тудырады. Бұл жағдайдың бірнеше ықтимал түсіндірмесі болуы мүмкін. Мысалы, крест китель иесінің жеке діни бұйымы ретінде әдейі жасырылған болуы ықтимал. Екінші жағынан, крест бұйымды кейінгі пайдалану немесе жөндеу барысында астардың ішіне енгізілуі де мүмкін. Алайда қазіргі уақытта осы болжамдардың бірін нақты дәлелдейтін дерек жоқ. Сондықтан ғылыми сипаттамада кресттің жасырын орналасуы «анықталған факт», ал оның орналасу себебін «зерттеуді қажет ететін болжам» ретінде ажырату маңызды. Бұл ретте реставрациялық зерттеудің негізгі артықшылығы – заттың құрылымын бұзбай, оның ішкі қабаттарындағы тарихи іздерді мүмкіндігінше сақтай отырып зерттеу. Кресттің материалын нақты анықтау үшін аспаптық зерттеу жүргізу қажет.

3-сурет. Кресттің экспонаттың ішкі құрылымынан табылған орны.

Реставрациялық зерттеудің ғылыми маңызы

Бұл табылым реставрация үдерісінің музейлік зат туралы жаңа мәліметтерді анықтаудағы маңызын көрсетеді. Егер китель тек сыртқы қабатынан қарастырылған жағдайда, оның ішкі қалтасының астарына жасырылған крест анықталмауы мүмкін еді. Текстильдік бұйымдардың ішкі құрылымын зерттеу барысында астар, қалта, тігіс, жіп, қосымша материалдар және кейінгі жөндеу іздері сияқты элементтер тарихи ақпараттың дереккөзі бола алады.

Кресттің музейлік құндылығы оның көлемінің шағын болуына қарамастан, нақты экспонаттың ішкі құрылымынан анықталуымен байланысты.

Қорытынды

Қазіргі уақытта кресттің нақты иесі, жасалу уақыты, материалы мен өндіріс орны және кительге қандай жағдайда тігілгені анықталмаған. Сондықтан бұл мәселелер бойынша нақты ғылыми қорытынды жасау үшін қосымша зерттеулер қажет. Аталған жағдай реставратор жұмысының маңызды ерекшелігін көрсетеді: кейде экспонаттың ең құнды деректері оның сыртқы бетінде емес, ішкі құрылымында жасырын болуы мүмкін. Сол себепті реставрациялық зерттеу барысында бұйымның барлық құрылымдық бөліктеріне мұқият қарау, анықталған ерекшеліктерді дәл тіркеу және реставрациялық құжаттаманы жүйелі жүргізу, музейлік мұраны ғылыми тұрғыдан сақтаудың маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Экспонаттың нақты иесі белгісіз болғандықтан, кресттің кительге қашан және қандай мақсатпен орналастырылғаны туралы түпкілікті қорытынды жасауға қазіргі кезеңде негіз жоқ. Дегенмен оның экспонаттың ішкі құрылымынан анықталуы кительдің материалдық және тарихи ерекшеліктерін әрі қарай зерттеу үшін маңызды қосымша дерек болып табылады. Кейде көзге түспейтін шағын ғана зат музей экспонатының тарихын түсінуге мүмкіндік беретін маңызды дерекке айналуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Куприянова И. В. Консервация и реставрация музейных предметов: учебное пособие по направлению подготовки 51.03.04 «Музейное дело и охрана памятников». — 2-е изд., перераб. и доп. — Барнаул: АлтГИК, 2023. — 291 с.

2. Страхова Н. В. Реставрация и консервация музейных предметов: методические указания. — Ярославль: ЯрГУ, 2006. — 48 с.

3. Фармаковский М. В. Консервация и реставрация музейных коллекций. — М.: Типография «Красный печатник», 1947. — 144 с.

4. Всероссийский художественный научно-реставрационный центр имени академика И. Э. Грабаря. Реставрация тканей [Электронный ресурс]. — URL: https://grabar.ru/restoration/cloth/index.php (дата обращения: 29.09.2026).

5. Всероссийский художественный научно-реставрационный центр имени академика И. Э. Грабаря. Реставрация кожи и археологического текстиля [Электронный ресурс]. — URL: https://grabar.ru/restoration/leather/index.php (дата обращения: 29.09.2026).

6. Всероссийский художественный научно-реставрационный центр имени академика И. Э. Грабаря. Методические рекомендации [Электронный ресурс]. — URL: https://www.grabar.ru/publications/metodics/index.php (дата обращения: 29.09.2026).

7. Консервация и реставрация музейных ценностей: материалы I научно-практической конференции, 21–23 ноября 2000 г. — М.: Государственный исторический музей, 2002. — 118 с. — (Труды Государственного исторического музея; вып. 129).

8. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қор құжаттамасы. 1982 жылғы китель экспонатына қатысты материалдар. — Астана, 2026.

9. Кительді реставрациялық-зерттеу жұмыстарының құжаттамасы. Мата және кілем, киіз бұйымдарын реставрациялау және консервациялау секторы. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі. — Астана, 2026.

— БАЛАБАҚША · №3

Тәрбиеші – бала жүрегіне жол табатын жан

СН
Садыкова Насихат Баиндыевна
Тәрбиеші, "Абай атындағы орта мектебі"КММ Шағын орталық Шығыс Қазақстан облысы

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026
PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200057
ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

Тәрбиеші – бала жүрегіне жол табатын жан

Балабақша – баланың алғашқы білім алып, қоршаған ортаны танып, достық пен мейірімділікті үйренетін ерекше орта. Ал осы ортадағы ең маңызды тұлғалардың бірі – тәрбиеші.

Тәрбиеші болу – үлкен жауапкершілікті, сабырлылықты және жүрек жылуын талап ететін мамандық. Кішкентай бүлдіршіндердің әрқайсысына көңіл бөліп, олардың қауіпсіздігін қадағалап, күнделікті қажеттіліктеріне қамқорлық жасау – оңай жұмыс емес.

Тәрбиеші балаларға тек білім мен тәрбие беріп қана қоймайды. Ол баланың көңіл күйін түсініп, қуанса бірге қуанып, қиналса жұбата білетін жақын жанға айналады. Әр баланың мінезі әртүрлі болғандықтан, тәрбиешіден мейірімділікпен қатар төзім мен үлкен шыдамдылық қажет.

Баланың балабақшадағы әрбір күні оның болашағына әсер етеді. Жақсы сөз, жылы қарым-қатынас, қарапайым қамқорлықтың өзі баланың жүрегінде жақсы естелік болып қалады.

Сондықтан тәрбиешілердің еңбегін бағалау – баршамыздың міндетіміз. Балаларымызға мейіріммен қарап, күн сайын қамқорлық көрсетіп жүрген барша тәрбиешілерге алғысымыз шексіз!

Тәрбиеші – балаға бағыт беретін, жүрегіне жылу сыйлайтын, балалық шақтың әдемі естеліктерін қалыптастыратын аяулы жан.Қорытынды

Тәрбиеші – баланың қолынан ұстап, алғашқы қадамына демеу болатын, кішкентай жүрегіне мейірім ұялатып, үлкен өмірге дайындайтын аяулы жан. Оның әрбір айтқан жылы сөзі, әрбір жасаған қамқорлығы баланың жүрегінде із қалдырады.

Бүгінгі балабақшадағы бүлдіршін – ертеңгі елдің азаматы. Ал сол баланың бойына ізгілік, мейірім, сыйластық пен адамгершілік қасиеттерін сіңіру жолында тәрбиешілердің еңбегі өлшеусіз.

Тәрбиешінің еңбегі – көзге көрінбейтін, бірақ жүректе сезілетін ұлы еңбек. Себебі ол баланың бүгінгі күлкісіне қуанып қана қоймай, оның ертеңгі жарқын болашағына үлес қосады.

Сондықтан бала тәрбиесіне бар ғұмырын арнап жүрген әрбір тәрбиешіге бас иіп, шынайы алғысымызды білдіреміз. Сіздердің мейірімге толы жүректеріңіз бен маңдай терлеріңіз – балалық шақтың ең әдемі естеліктерін қалыптастыратын баға жетпес қазына.

Ұрпақ тәрбиесіне үлес қосқан әрбір тәрбиешінің есімі бала жүрегінде мәңгі сақталсын!

— ҒЫЛЫМ · № 4

Теректі қай мезгілде еккен дұрыс? Егу уақыты мен тәсілі

АН
Акбаев Нурлан Бакытбекович
Кіші ғылыми қызметкер, Жазкен Жиембаев атындағы Қазақ өсімдік қорғау және карантин ғылыми зерттеу институты

ЖАРИЯЛАНДЫ
қазан 2026
PUBLICATION ID
BLM-ART-2026-200061
ТІРКЕУ КУӘЛІГІ
№ KZ45VPY00102718

Терек – тез өсетін, көлеңке беретін, жел мен шаңды ұстайтын және елді мекендерді көгалдандыруда жиі қолданылатын ағаштардың бірі. Бірақ көшет жақсы тамырлап, алғашқы қыстан шығынсыз өтуі үшін оны жай ғана жерге отырғызу жеткіліксіз. Ең маңызды факторлардың бірі – дұрыс мерзімді таңдау. Сондықтан «теректі қай мезгілде егу керек?» деген сұраққа жауап бергенде тек айды емес, топырақтың күйін, ауа температурасын, көшеттің тамыр жүйесін, өңірдің климатын және кейінгі суару мүмкіндігін бірге ескеру қажет.

Қазақстанның көп бөлігінде терек көшетін отырғызудың ең қауіпсіз кезеңі – ерте көктем, яғни топырақ жібіп, жұмыс істеуге келгеннен кейін, бірақ көшеттің бүршігі толық ашылып кетпей тұрған уақыт. Күзгі отырғызу да нәтижелі болуы мүмкін, әсіресе күзі ұзақ әрі қысы салыстырмалы жұмсақ оңтүстік өңірлерде. Алайда күзде отырғызылған жас көшет қыс түскенше жеткілікті деңгейде тамырлап үлгермесе, аяз бен құрғақ желден зақымдану қаупі жоғарылайды.

Қысқаша жауап:
Теректі көбіне ерте көктемде еккен дұрыс. Топырақ жібіп, бірақ бүршіктер әлі белсенді ашылмаған кезде отырғызылған көшет көктемгі ылғалды пайдаланып, жазға дейін мықты тамыр жүйесін қалыптастырады. Күзгі отырғызу – балама нұсқа, бірақ ол өңірдің климатына және көшетті қысқа дұрыс дайындауға көбірек тәуелді.

Теректі қай мезгілде егу дұрыс: көктем бе, күз бе?

Терек биологиясы жағынан белсенді өсетін ағаш болғандықтан, оның тамыры ылғал жеткілікті және топырақ тым суық емес кезде тез қалыптасады. Отырғызу мерзімін таңдаудың негізгі мақсаты – жапырақ арқылы судың буланууы күшеймей тұрып көшеттің жаңа жерде ұсақ сору тамырларын өсіруіне мүмкіндік беру. Осы себепті жапырақсыз немесе тыныштық күйіндегі көшеттерді отырғызу әдетте тиімдірек.

Көктемгі отырғызуда көшет алда тұрған бүкіл вегетациялық маусымды пайдаланады: көктемде тамырланады, жазда өседі, күзге қарай сүрегі қатаяды. Күзгі отырғызуда керісінше, ағаштың белсенді өсуі тоқтағанымен, топырақ әлі жылы болса, тамырлар біраз уақыт жұмысын жалғастыра алады. Бірақ қысы ерте түсетін аймақтарда бұл кезең қысқа болуы мүмкін.

Көктемгі отырғызудың басты артықшылығы

Көктемде отырғызылған терек бір маусым ішінде жаңа ортаға бейімделуге көбірек уақыт алады. Әсіресе Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстан сияқты қысы суық, көктемі салыстырмалы қысқа өңірлерде бұл маңызды. Егер көшет ерте көктемде отырғызылып, тұрақты суарылса, оның күзге дейін тамыр жүйесін дамыту ықтималдығы жоғары болады. Жас ағаш қыстауға әлдеқайда дайын күйде кіреді.

Күзгі отырғызу қашан тиімді?

Күзде терек отырғызу жапырақ түскеннен кейін, ағаш тыныштық күйіне ауысқан кезде жүргізіледі. Бұл әдіс топырақ тез кеуіп кетпейтін, күзі ұзақ және алғашқы қатты аяз кеш түсетін жерлерде қолайлы. Күзгі жауын-шашын топырақ ылғалын ұстап тұруға көмектеседі, ал көктемде көшет жаңа орынға отырғызылғаннан кейінгі күйзелістен өтпей, бірден өсуге кірісе алады. Дегенмен отырғызудан кейін тамыр маңын мульчалау және жас көшетті желден бекіту міндетті шаралардың бірі саналады.

Көктемгі және күзгі отырғызуды салыстыру

Критерий	Көктемгі отырғызу	Күзгі отырғызу
Тамырлануға уақыт	Көктемнен күзге дейін толық маусым бар	Қыс түскенге дейінгі уақытпен шектеледі
Суару қажеттілігі	Көктем мен жазда тұрақты бақылау қажет	Күзгі салқындық буланууды азайтады, бірақ отырғызғаннан кейін суару керек
Аяз қаупі	Алғашқы қысына дейін бейімделіп үлгереді	Ерте аяз болса, әлсіз тамыр зақымдануы мүмкін
Қай өңірге қолайлы	Қазақстанның көп өңіріне	Оңтүстік және күзі ұзақ өңірлерге қолайлырақ
Тәуекел деңгейі	Көбіне төмен	Климатқа байланысты орташа

Көктемде теректі нақты қай уақытта отырғызған дұрыс?

Көктемгі отырғызудың ең дұрыс белгісі – күнтізбедегі нақты дата емес, топырақ пен көшеттің жағдайы. Жердің тоңы толық жібіп, шұңқыр қазуға мүмкіндік туған, бірақ көшеттің бүршіктері әлі толық жармаған кезеңді таңдаған жөн. Көп жағдайда бұл уақыт өңірге қарай наурыздың соңы, сәуір немесе мамырдың басына сәйкес келуі мүмкін. Жыл сайын ауа райы өзгеретіндіктен, күнтізбеге ғана сүйену дұрыс емес.

Көшетті бүршік жарғаннан кейін де отырғызуға болады, бірақ тәуекел артады. Жапырақтар ашылған сайын өсімдік суды көбірек буландырады. Ал жаңа отырғызылған ағаштың тамыры әлі топырақпен толық байланысып үлгермегендіктен, ылғал тапшылығы тез сезіледі. Сондықтан кеш көктемде отырғызсаңыз, тамыр комын бұзбау, мол суару және алғашқы апталарда топырақты құрғатпау аса маңызды.

Көктемгі отырғызуға дайын екенін көрсететін 5 белгі

- Топырақ қазғанда тоң болып қатпайды және күрек еркін кіреді.
- Отырғызылатын жерде су ұзақ тұрып қалмайды, бірақ топырақта табиғи ылғал бар.
- Көшеттің бүршіктері ісінген болуы мүмкін, алайда жапырақтары толық ашылмағаны жақсы.
- Түнгі қатты аяздар сиреп, ұзаққа созылатын күрт суыту қаупі төмендеген.
- Отырғызғаннан кейін кемінде бірнеше апта бойы тұрақты суару мүмкіндігі бар.

Күзде терек отырғызуға бола ма?

Иә, теректі күзде отырғызуға болады. Бірақ күзгі отырғызуда ең маңызды шарт – ағаштың жапырағы түсіп, белсенді өсуі тоқтағаннан кейін, топырақ қатқанға дейін жеткілікті уақыт қалуы. Мақсат – жерүсті бөлігі тыныштыққа көшкен кезде тамырдың топырақпен байланысын қалыптастыру. Егер отырғызу тым кеш жасалса, көшет тамырланып үлгермей, қысқы құрғақ жел мен аязға осал болады.

Оңтүстік Қазақстанда және күзі ұзақ аудандарда күзгі отырғызу жиі жақсы нәтиже береді. Ал қысы ерте және қатты басталатын солтүстік аймақтарда көктемгі мерзім қауіпсіздеу. Күзде отырғызылған жас теректі міндетті түрде жақсылап суарып, тамыр маңындағы топырақты 7–10 сантиметр шамасында органикалық мульчамен жабу пайдалы. Мульча топырақтың температура ауытқуын жұмсартады және ылғалды сақтайды, бірақ оны діңге тікелей үйіп қоюға болмайды.

Күзгі отырғызу мерзімін қалай таңдауға болады?

Жалпы қағида: жапырақ түскеннен кейін және тұрақты тоң басталғанға дейін отырғызу. Нақты мерзім өңір мен жылға қарай өзгереді. Көшетке топырақ қатқанға дейін тамыр аймағының орнығуына уақыт қажет. Егер ұзақмерзімді ауа райы болжамы күрт аязды ерте көрсетсе, күзгі отырғызуды кейінге қалдырып, көшетті дұрыс сақтап, көктемде отырғызған жөн.

Жазда терек отырғызуға бола ма?

Жаз – ашық тамырлы терек көшеті үшін ең қолайсыз кезеңдердің бірі. Ыстықта жапырақ арқылы булану күшейеді, ал жаңа жерде тамырлар суды толық сіңіре алмайды. Нәтижесінде көшет солып, жапырақтары күйіп немесе толық түсіп қалуы мүмкін. Сондықтан тамыры жалаңаш көшетті жаз ортасында отырғызу ұсынылмайды.

Контейнерде өсірілген, тамыр комы бұзылмайтын көшеттерді жазда да отырғызуға болады, бірақ бұл жағдайда күтім әлдеқайда қатаң болуы керек. Отырғызуды таңертең ерте немесе кешке жасаған дұрыс, шұңқырды алдын ала сулап, тамыр комын құрғатпау қажет. Алғашқы апталарда топырақ ылғалын күн сайын бақылап, қатты ыстықта қосымша көлеңкелеу пайдалы болуы мүмкін. Құрғақ әрі желді аймақтарда жазғы отырғызу тәуекелі

одан да жоғары.

Қыста терек отырғызуға бола ма?

Қатқан топыраққа кәдімгі әдіспен терек отырғызу дұрыс емес. Қыс мезгілінде тамыр мен топырақ арасында тығыз байланыс қалыптаспайды, суару мүмкіндігі төмендейді, ал көшет механикалық және аяздық зақымға ұшырауы мүмкін. Көгалдандыру саласында арнайы технологиялармен ірі ағаштарды мұздатылған тамыр комымен қыста көшіру тәжірибесі бар, бірақ бұл қарапайым үй жағдайындағы көшет отырғызуға арналмаған кәсіби әдіс.

Қазақстан өңірлері бойынша терек егу мерзімі

Қазақстан аумағы үлкен болғандықтан, бір ғана «сәуірде отырғызу керек» деген жауап барлық өңірге бірдей сәйкес келмейді. Нақты мерзім орташа температураға, топырақтың жібитін уақытына, көктемгі желге және күзгі алғашқы аязға байланысты өзгереді. Төмендегі мерзімдер – бағдар ғана; сол жылғы ауа райын міндетті түрде ескеру қажет.

Оңтүстік Қазақстан

Шымкент, Түркістан және оған жақын жылы аудандарда көктем ерте келеді. Мұнда теректі ерте көктемде, топырақ жұмысқа келгеннен кейін отырғызуға болады. Күзгі отырғызу да тиімді, өйткені күз ұзақ әрі топырақ кеш қатады. Бірақ жазғы аптап басталғанға дейін көшеттің тамырланып үлгергені маңызды. Сондықтан көктемгі жұмысты созбай, ал күзгі отырғызуды тым кешіктірмей жүргізу керек.

Оңтүстік-шығыс және Алматы өңірі

Алматы және тау бөктеріндегі аудандарда микроклимат қатты өзгереді: қала ішіндегі жылы аймақ пен биіктеу елді мекеннің мерзімі бірдей емес. Әдетте ерте көктем қолайлы. Күзде де отырғызуға болады, бірақ тауға жақын, аяз ертерек түсетін жерде көктем қауіпсіздеу. Отырғызу орнын таңдағанда қатты жел, жер асты суы және жазғы суару мүмкіндігін ескерген жөн.

Орталық және Солтүстік Қазақстан

Астана, Қарағанды, Қостанай, Петропавл және суық қысы бар басқа өңірлерде көктемгі отырғызу басым таңдау болып саналады. Мұнда топырақ кеш жібіп, күзгі суық тез келуі мүмкін. Терек көшетін жер жібіген бойда, бүршік толық жармай тұрып отырғызу – тамыр жүйесіне жаз бойы қалыптасуға мүмкіндік береді. Күзде отырғызылса, тамыр маңын қалыңдау мульчалап, көшетті желден бекіту маңызды.

Батыс Қазақстан

Батыс өңірлерде жел мен құрғақшылық факторы жиі маңызды рөл атқарады. Ерте көктемгі отырғызу топырақтағы қысқы-көктемгі ылғалды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Егер күзде отырғызылса, суаруды елемеуге болмайды: салқын ауа болғанымен, тамыр аймағы құрғақ болса, көшет қыста сусыздануы мүмкін. Желден қорғайтын қазық және

мульча пайдалы.

Шығыс Қазақстан

Шығыс өңірлерде қыс қатты, ал рельеф пен биіктік климатты күрт өзгертеді. Сондықтан көктемгі отырғызу ең тұрақты нұсқа. Жергілікті ауа райы мүмкіндік берсе ғана күзгі мерзімді таңдаған дұрыс. Әсіресе жас, жіңішке көшеттердің бірінші қысқа дейін жақсы бекіп үлгеруі маңызды.

Көшет түріне қарай отырғызу уақыты өзгере ме?

Иә. «Теректі қашан отырғызу керек?» деген сұрақтың жауабы көшеттің қалай сатылып немесе дайындалып тұрғанына тікелей байланысты. Ашық тамырлы көшет, контейнердегі көшет және қалемше бірдей режимді талап етпейді.

Ашық тамырлы көшет

Тамыры топырақсыз немесе уақытша оралған күйде сатылатын көшеттерді тек тыныштық кезеңінде отырғызған дұрыс. Ең қолайлысы – ерте көктем немесе жапырақ түскеннен кейінгі күз. Ашық тамыр ауада тез кебеді, сондықтан сатып алғаннан кейін тамырды жел мен күнге ашық қалдырмау керек. Отырғызуға дейін ылғалды шүберекпен немесе дымқыл материалмен жауып ұстаған дұрыс.

Контейнердегі көшет

Контейнерде өсірілген теректің тамыр комы сақталады. Сол себепті оны көктемнен күзге дейін ұзақ кезеңде отырғызуға болады. Дегенмен ең қауіпсіз уақыт бәрібір көктем немесе салқын күз. Аптап ыстықта отырғызылған контейнерлік көшет күнделікті суаруды және тамыр аймағын қызып кетуден қорғауды талап етеді.

Қалемшеден көбейтілетін терек

Теректің көптеген түрі қалемшеден оңай тамырланады. Қалемшені ерте көктемде, топырақ ылғалды кезде отырғызу нәтижелі болады. Қалемшенің төменгі бөлігі топыраққа жеткілікті терең кіріп, үстінде бірнеше бүршік қалуы керек. Ең маңыздысы – тамыр пайда болғанша жерді құрғатпау. Құрғақшылық пен қатты жел қалемшенің тамырлануын күрт нашарлатады.

Терекке дұрыс орын таңдау

Теректің жақсы өсуі отырғызу мерзіміне ғана емес, дұрыс орынға да байланысты. Бұл ағаш тез өсетіндіктен, бірнеше жылдан кейін биіктеп, тәжін кеңейтеді. Сондықтан оны шағын аулаға немесе ғимаратқа тым жақын орналастыру кейін проблема туғызуы мүмкін. Жер астындағы коммуникациялар, су құбыры, кәріз, электр желісі және көрші учаскенің шекарасы да алдын ала ескерілуі тиіс.

Көп терек түрі жарықты жақсы көреді. Толық күн түсетін немесе кемінде күннің басым

бөлігінде жарық болатын ашық жер қолайлы. Тұрақты көлеңкеде өсу баяулауы, тәж біржақты қалыптасуы мүмкін. Сонымен бірге өте құрғақ, суарылмайтын жерде жас көшет алғашқы жылдары қатты қиналады.

Үйден және құрылыстардан қанша қашық отырғызған жөн?

Нақты арақашықтық теректің түрі мен болашақтағы өлшеміне байланысты. Терек – ірі ағаш, сондықтан оны үй іргетасына, септикке, су құбырына немесе тар жолаққа тым жақын отырғызбаған дұрыс. Кәсіби көгалдандыру жобасында ересек ағаштың тәж диаметрі мен тамыр аймағы есепке алынады. Егер учаске шағын болса, ірі теректің орнына көлемі басқарылатын басқа ағаш түрін таңдаған қауіпсіз болуы мүмкін.

Терек қандай топырақты жақсы көреді?

Терек ылғалды жақсы көретін ағаш ретінде белгілі, бірақ бұл оның тамыры үнемі суда тұруы керек дегенді білдірмейді. Көп жағдайда терек құнарлы, ылғалды ұстайтын, сонымен бірге артық суы ағып кететін топырақта жақсы өседі. Тығыздалған құрылыс топырағы, таза ауыр саз немесе өте құрғақ құмда көшетке қосымша күтім керек.

Отырғызу алдында топырақтың физикалық жағдайын жақсарту маңызды. Егер жер тым тығыз болса, тек шұңқырдың ішін борпылдатумен шектелмей, айналасындағы топырақты да мүмкіндігінше қопсытқан жөн. Тамырлар уақыт өте шұңқырдан сыртқа шығуы керек. Шұңқыр ішін шамадан тыс «бай» қоспамен толтыру тамырдың тек сол жерде қалып қоюына әсер етуі мүмкін, сондықтан негізгі толтырғыш ретінде сол жердің топырағын пайдаланған дұрыс.

Жаңа көң мен артық тыңайтқыштан сақ болыңыз

Жаңа көңді немесе көп мөлшердегі минералды тыңайтқышты тамырдың дәл астына салу дұрыс емес. Тұз концентрациясының жоғары болуы немесе органикалық материалдың қызуы жас тамырға зиян келтіруі мүмкін. Бірінші мақсат – көшетті тамырлату. Қоректендіруді кейін, өсімдік орныққаннан соң топырақ талдауы мен нақты қажеттілікке қарай жүргізген дұрыс.

Терек көшетін қалай дұрыс отырғызу керек: қадамдық нұсқаулық

Отырғызу технологиясы қарапайым көрінгенімен, ең көп қателік дәл осы кезеңде жасалады. Тамыр мойнын тым терең көму, шұңқырды дұрыс дайындамау немесе отырғызғаннан кейін жеткіліксіз суару көшеттің өсуін баяулатады. Төмендегі реттілік ашық тамырлы және тамыр комы бар көшеттерге бейімделеді.

1. Орынды белгілеңіз. Болашақ ағаштың биіктігін, тәжін, коммуникацияларды және ғимараттарға арақашықтықты есепке алыңыз.
2. Шұңқыр қазыңыз. Шұңқырдың ені тамыр жүйесінен немесе контейнер комынан кең болуы керек. Тереңдігі көшетті бұрынғы өскен деңгейінен артық көмбейтіндей болуы маңызды.

3. Тамырды тексеріңіз. Сынған, шіріген немесе қатты зақымданған тамыр ұштарын таза құралмен аздап түзетуге болады. Сау ұсақ тамырларды қажетсіз қысқартпаңыз.
4. Көшетті тік орналастырыңыз. Тамыр мойны топырақ деңгейіне жақын қалуы керек. Көшетті тым терең отырғызу ауа алмасуды нашарлатып, дің түбінің шіру қаупін арттырады.
5. Топырақты біртіндеп салыңыз. Тамыр арасындағы бос кеңістікті топырақпен толтырып, қолмен жеңіл нығыздаңыз. Өте қатты таптамаңыз.
6. Мол суарыңыз. Су топырақты тамырмен тығыз байланыстырып, ауа қалталарын азайтады. Отырғызғаннан кейінгі бірінші суару көлемді болғаны дұрыс.
7. Мульча салыңыз. 5–10 сантиметрлік органикалық қабат ылғалды сақтап, арамшөпті азайтады. Мульчаны діңге тигізбей, айнала сақина түрінде орналастырыңыз.
8. Қажет болса, қазықпен бекітіңіз. Желді жерде жас көшетті бір немесе екі қазықпен бос әрі икемді байлау пайдалы. Байлау діңді қыспауы керек.

Теректі отырғызғаннан кейін қалай суару керек?

Теректің алғашқы жылы табысты өсуі көбіне суаруға тәуелді. Жаңа көшеттің тамыры әлі шағын аумақта орналасқандықтан, үлкен ағаш сияқты алыстан су тарта алмайды. Сол себепті топырақтың терең қабаты ылғалданатындай суару қажет. Аз мөлшерде, бірақ күн сайын беткі қабатты ғана сулау тамырды жоғарыда ұстап, ыстыққа осал етуі мүмкін.

Суару жиілігі нақты кестеден гөрі топыраққа және ауа райына байланысты. Құмды топырақ тез кебеді, сазды топырақ ылғалды ұзақ ұстайды. Жаңбырлы кезеңде суару қысқарады, ал ыстық пен жел күшейгенде жиілейді. Тамыр маңындағы топырақты 8–10 сантиметр тереңдікте тексеру – ең қарапайым бақылау әдістерінің бірі: егер ол құрғақ әрі үгітілгіш болса, суару қажет болуы мүмкін.

Артық суару да қауіпті

Терек ылғалды жақсы көргенімен, жас көшетті батпаққа айналған жерге отырғызу немесе үнемі суға тұншықтыру дұрыс емес. Ауа жетіспеген тамыр әлсірейді, саңырауқұлақтық шіру қаупі артады. Егер су шұңқырда ұзақ тұрса, дренаж мәселесін шешу керек.

Отырғызғаннан кейін бұтақтарын кесу керек пе?

Көшетті отырғызған сәтте күшті формалау кесуін жасау міндетті емес. Ең алдымен сынған, құрғақ немесе зақымданған бұтақтар алынады. Жас ағаштың көп жапырақты массасын бірден қатты азайту кей жағдайда өсуді тежейді. Ал тәжді қалыптастыру жұмыстары ағаш орнығып, белсенді өсе бастағаннан кейін кезең-кезеңімен жүргізілгені дұрыс.

Егер көшет ашық тамырлы және тамырдың бір бөлігі тасымалдау кезінде жоғалған болса, тәжірибелі маман тәж бен тамыр арасындағы тепе-теңдікті ескере отырып жеңіл санитарлық кесу жасай алады. Бірақ «тамыры қысқарды, сондықтан тәжді жартылай кесу керек» деген әмбебап қағида жоқ. Шамадан тыс кесу де стресс береді.

Терек көшеттерінің арасы қанша болуы керек?

Теректердің арақашықтығы мақсатқа байланысты. Желден қорғайтын жолақ, аллея, ауладағы жеке көлеңкелік ағаш немесе өндірістік көгалдандыру – бәрінде схема бөлек. Ірі теректерді тым тығыз отырғызсаңыз, бірнеше жылдан кейін тәждер бір-бірімен жарық үшін бәсекелесіп, төменгі бұтақтар сиреуі мүмкін. Сонымен қатар тамырлар мен суға сұраныс та артады.

Жеке аулада болашақ ересек ағаштың көлемін есептеп, кеңірек орын қалдыру дұрыс. Ал нақты аллея немесе қорғаныш жолақ жобасы болса, таңдалған терек сортының ересек өлшеміне сүйеніп кәсіби схема жасау керек. Сортын білмей тұрып бір ғана «міндетті метр» айту қате болуы мүмкін.

Терек отырғызуда жиі жіберілетін қателіктер

Көшеттің өліп қалуы әрдайым сапасыз материалдан болмайды. Көбіне отырғызу техникасы мен алғашқы маусымдағы күтім шешуші рөл атқарады. Төмендегі қателіктерді алдын ала болдырмау көшеттің жерсіну мүмкіндігін арттырады.

- Көшетті тым кеш, жапырағы толық ашылған кезде және ыстық басталған соң отырғызу.
- Тамырды күн астында немесе желде ұзақ ашық қалдыру.
- Тамыр мойнын топырақтың ішіне тым терең көміп жіберу.
- Отырғызғаннан кейін бір рет қана суарып, кейін топырақ ылғалын бақыламау.
- Шұңқырға жаңа көңді, концентрлі тыңайтқышты немесе көп тұзды қоспаларды тікелей салу.
- Мульчаны діңге үйіп тастау және қабықтың үнемі дымқыл болуына жағдай жасау.
- Желді жерде биік көшетті бекітпеу немесе керісінше, діңді қозғалмайтындай тым қатты байлап тастау.
- Ірі теректі үйге, қоршауға немесе коммуникацияға тым жақын орналастыру.
- Теректің сорты мен жынысын білмей отырғызу. Кейбір теректер мамық түзуі мүмкін, сондықтан елді мекенде сұрып таңдау маңызды.

Көшет дұрыс тамырланғанын қалай білуге болады?

Алғашқы апталарда жапырақтың аздап солуы әрқашан көшет өледі деген белгі емес. Отырғызу стрессінен кейін өсімдік уақытша әлсіреуі мүмкін. Негізгі жақсы белгілер –

бүршіктердің ашылуы, жаңа өркеннің пайда болуы, жапырақтың қалыпты түсі және діңнің түбінде шірудің болмауы. Егер көшет бірнеше апта бойы мүлдем өспесе де, қабығы тірі әрі бұтақтары иілгіш болса, тамыр қалыптастыруға күш жұмсап жатқан болуы мүмкін.

Керісінше, бұтақтар толық кеуіп, қабық астындағы жасыл қабат жоғалса, тамыр маңы үнемі батпақ болып тұрса немесе дің түбі қарая бастаса, мәселені тексеру қажет. Мұндайда суару режимін, отырғызу тереңдігін және тамырдың жағдайын бағалау керек.

Теректі тез өсіру үшін не істеу керек?

Терек табиғатынан жылдам өсетін ағаш, сондықтан оны «жылдамдату» үшін шамадан тыс тыңайтқыш берудің қажеті жоқ. Ең тиімді тәсіл – дұрыс орын, жеткілікті су, жарық және тамыр аймағын тапталудан қорғау. Алғашқы жылдары тұрақты терең суару мен мульча жас көшеттің өсуіне көп әсер етеді.

Азотты тыңайтқыштар жапырақ пен өркеннің өсуін күшейтуі мүмкін, бірақ артық азот жас ұлпалардың кеш пісуіне әкеліп, қыста аязға төзімділікті төмендетуі ықтимал. Сондықтан қоректендіруді «көп болса жақсы» қағидасымен емес, топырақтың нақты жағдайына қарай жүргізген дұрыс.

Теректі тұқымнан өсірген дұрыс па, әлде көшетпен бе?

Үй жағдайында тез нәтиже алу үшін дайын көшет немесе сапалы қалемше ыңғайлырақ. Терек тұқымы өте ұсақ және көптеген түрлерде өнгіштігін тез жоғалтады, сондықтан оны жинағаннан кейін арнайы жағдай қажет болуы мүмкін. Ал көшет отырғызғанда ағаштың сортын, жынысын, болашақ өлшемін және декоративтік қасиетін алдын ала білуге мүмкіндік көбірек.

Егер мақсат – аулаға бір-екі ағаш отырғызу болса, сау питомник көшетін таңдаған дұрыс. Ал үлкен көлемде көгалдандыру немесе қорғаныш орман жолағын қалыптастыру керек болса, жергілікті жағдайға бейімделген материалды мамандармен таңдаған жөн.

Терек таңдау кезінде неге назар аудару керек?

Сапалы көшет отырғызу мерзімінен кем емес маңызды. Діңі жарылған, қабығы қатты зақымданған, тамыры кеуіп кеткен немесе контейнерде тамыры тым айналып қалған көшет жаңа жерде қиын жерсінеді. Көшетті сатып алғанда оның жергілікті климатқа бейімделгенін және қандай терек түрі не сорты екенін сұраған дұрыс.

- Діңі түзу, тірі қабықты және ірі механикалық жарақатсыз болуы керек.
- Тамырлары серпімді, шірімеген және кеуіп кетпеген болуы қажет.
- Контейнердегі көшеттің топырақ комы шашылып кетпеуі, бірақ тамырлар құмыраны толық тұншықтырмауы керек.
- Өсімдік жаппай мамық түзетін аналық терек пе, әлде мамықсыз сұрып па – қалалық және аула жағдайында осыны алдын ала нақтылау пайдалы.

- Жергілікті питомникте өсірілген көшет сол өңірдің климатына бейімделген болуы ықтимал.

Маусым бойынша қысқа күтім күнтізбесі

Кезең	Негізгі жұмыс	Неге маңызды
Ерте көктем	Отырғызу, алғашқы мол суару, мульча	Көшет жапырақ ашпай тұрып тамырлануға кіріседі
Көктем соңы	Ылғалды бақылау, қазық байлауын тексеру	Жел мен күн күшейгенде көшет құрғап кетпеуі керек
Жаз	Терең суару, арамшөпті азайту, зиянкестерді бақылау	Алғашқы жаз – тамыр жүйесінің қалыптасу кезеңі
Күз	Суару режимін ауа райына қарай азайту, санитарлық тексеру	Ағаш қысқа дайындалады
Күз соңы	Құрғақ күз болса ылғалдандыру, мульчаны жаңарту	Тамыр аймағын аяздан және құрғақшылықтан қорғау
Қыс	Қар мен желден механикалық зақымды бақылау	Жас дің сынбауы және байлауы қыспауы керек

Теректі отырғызудың ең қолайлы уақытын анықтайтын қарапайым формула

Егер қысқа ереже керек болса, үш факторды тексеріңіз: топырақ жібіген бе, көшет әлі белсенді жапырақ жайып кетпеген бе және отырғызғаннан кейін суаруға мүмкіндігіңіз бар ма. Үшеуіне де «иә» десеңіз, көктемгі отырғызуға жағдай қолайлы. Ал күзде жапырақ түскен, топырақ қатпаған және алда тұрақты аязға дейін жеткілікті салқын кезең бар болса, күзгі отырғызуға болады.

Есте сақтайтын қағида:
Күнтізбедегі айдан гөрі өсімдіктің тыныштық күйі мен топырақ жағдайы маңызды. Қазақстанның суық өңірлерінде – көктем басым, күзі ұзақ жылы өңірлерде – көктем де, күз де қолайлы.

Жиі қойылатын сұрақтар

Теректі көктемде қай айда еккен дұрыс?

Өңірге байланысты мерзім өзгереді. Негізгі белгі – топырақ жібіп, бүршік толық ашылмай тұрған кезең. Оңтүстікте бұл ертерек, Солтүстік пен Шығыста кейінірек болады. Сондықтан наурыз, сәуір немесе мамырдың басы деген ай атауларын тек бағдар ретінде қабылдаған дұрыс.

Теректі күзде қазан айында отырғызуға бола ма?

Көп жерде болады, егер жапырақ түскен және топырақ әлі қатпаған болса. Бірақ Солтүстік

және Шығыс Қазақстанда аяз ерте түссе, қазан кеш болуы мүмкін. Көшет қысқа дейін орнығып үлгеретіндей мерзім қалуы керек.

Терек көшетін отырғызғаннан кейін күн сайын суару керек пе?

Әрқашан емес. Суару жиілігі топырақ пен ауа райына байланысты. Маңыздысы – тамыр аймағын бірқалыпты ылғалды ұстау, бірақ батпаққа айналдырмау. Ыстық әрі құмды жерде жиірек, салқын және ауыр топырақта сирегірек суарылады.

Теректі қанша тереңдікке отырғызады?

Көшетті питомникте өскен деңгейінен айтарлықтай терең көмбеген дұрыс. Тамыр мойны топырақ деңгейіне жақын орналасуы керек. Шұңқырдың ені тамыр жүйесінен кең болғаны маңыздырақ.

Теректі үйдің жанына отырғызуға бола ма?

Ірі теректі үйге және жерасты коммуникацияларына тым жақын отырғызбаған дұрыс. Нақты арақашықтық таңдалған түр мен учаске жағдайына байланысты. Кішкентай аулада болашақ өлшемі кіші ағаш түрлерін қарастырған жөн.

Терекке қандай тыңайтқыш берген дұрыс?

Отырғызу кезінде артық тыңайтқыш қажет емес. Ең бастысы – дұрыс топырақ, су және мульча. Кейін ағаштың өсуі әлсіз болса, топырақ жағдайына қарай қоректендіру жасалады. Жаңа көңді тамырға тікелей салмаған дұрыс.

Терек қалемшесін қашан отырғызған дұрыс?

Қалемшені ерте көктемде, топырақ ылғалды және ауа әлі қатты ысымаған кезде отырғызу қолайлы. Бұл кезеңде булану аз, ал қалемше тамыр түзуге жақсы мүмкіндік алады.

Жазда контейнердегі теректі отырғызуға бола ма?

Болады, өйткені оның тамыр комы сақталады. Бірақ жазғы отырғызуда мол әрі тұрақты суару, түскі аптаптан қорғау және топырақтың кеуіп кетпеуін қадағалау қажет. Мүмкіндік болса, көктем немесе салқын күз қауіпсіздеу.

Терек неге отырғызғаннан кейін жапырағын түсіріп тастайды?

Бұл көбіне отырғызу стрессі, тамырдың зақымдануы немесе ылғал жетіспеуімен байланысты. Бірден өліп қалды деп шешуге болмайды. Топырақ ылғалын, отырғызу тереңдігін және бұтақтардың тірі екенін тексеріңіз.

Теректі күзде отырғызғаннан кейін қалай қорғау керек?

Тамыр маңын мол суарып, мульчамен жабу, желді жерде қазыққа бекіту және дің түбіне мульчаны тікелей тигізбеу керек. Суық өңірде жас көшеттің алғашқы қысы ерекше бақылауды қажет етеді.

Қорытынды: теректі қай мезгілде еккен дұрыс?

Теректі отырғызудың ең қолайлы мерзімі – көп жағдайда ерте көктем. Топырақ жібіп, бірақ көшет толық жапырақ жаймай тұрған кезде отырғызу оның жаз бойы тамырланып, алғашқы қысына дайындалуына мүмкіндік береді. Әсіресе қысы суық Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанда көктемгі мерзім қауіпсіздеу.

Күзгі отырғызу да дұрыс нәтиже береді, егер жапырақ түскеннен кейін топырақ қатқанға дейін жеткілікті уақыт қалса. Бұл нұсқа күзі ұзақ оңтүстік өңірлерде тиімдірек. Ал жазда ашық тамырлы көшет отырғызу тәуекелі жоғары; контейнерлік көшетті ғана жақсы суару жағдайында отырғызуға болады.

Нәтижесінде ең дұрыс шешім бір ғана айды жаттап алу емес. Көшеттің түрін, жергілікті климатты, топырақтың ылғалын және кейінгі күтімді бірге бағалаңыз. Дұрыс мерзімде отырғызылып, алғашқы маусымда тұрақты суарылған терек тез бейімделіп, бірнеше жыл ішінде мықты әрі биік ағашқа айналады.

— ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ · №8

Дефектолог құжаттары 2026: тегін дайын құжаттар, жоспарлар, диагностика және жұмыс материалдары

УБ **Устенов Багдат Кунтуганович**
Дефектолог

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200072 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

Дефектолог құжаттары арнайы педагогтың күнделікті жұмысын жүйелеуге көмектеседі: маман түзету сабақтарын өткізіп қана қоймай, жоспар құрады, диагностика жүргізеді, мониторинг жасайды және әр баланың даму динамикасын белгілейді.

Сондықтан интернеттен «дефектолог құжаттары», «дефектологтың жылдық жоспары», «дефектолог КТЖ», «дефектолог ҚМЖ», «диагностикалық карта», «мониторинг үлгісі» деп іздейтін мамандар өте көп.

Осы материалдардың барлығын әр жерден жеке-жеке іздемеу үшін дефектологтар мен арнайы педагогтарға арналған «Дефектолог ТЕГІН Құжаттар базасы» Telegram арнасында дайын құжаттар, жұмыс дәптерлері, көрнекіліктер мен практикалық материалдар тұрақты түрде жарияланып отырады.

Telegram арнасына қосылу: https://t.me/defektologtegin

Материалдардың басым бөлігі тегін беріледі.

Дефектологқа қандай құжаттар қажет?

Дефектологтың құжаттары жұмыс істейтін мекемесіне, балалардың ерекшеліктеріне және ұйымның ішкі талаптарына қарай өзгеруі мүмкін.

Дегенмен арнайы педагогтың күнделікті жұмысында бірнеше негізгі бағыт үнемі кездеседі.

Бұл — дефектологтың жылдық жұмыс жоспары, перспективалық жоспары, күнтізбелік-тақырыптық жоспары, қысқа мерзімді жоспары, баланы бастапқы зерттеу материалдары, диагностикалық карта, түзете-дамыту жұмысының бағдарламасы, жеке жұмыс жоспары, мониторинг, журналдар, ата-анамен жұмыс құжаттары және қорытынды есептер.

Осындай құжаттарды нөлден бастап қайта-қайта жасау маманның көп уақытын алады. Сол себепті дайын үлгіні алып, өз мекемесіне және тәрбиеленушілеріне бейімдеу әлдеқайда ыңғайлы.

Дефектологтың жылдық жоспары

Дефектологтың жылдық жоспары — оқу жылы бойындағы негізгі жұмысты жүйелейтін маңызды құжаттардың бірі.

Жылдық жоспарда тек балалармен жүргізілетін түзету сабақтары емес, диагностикалық, әдістемелік, консультациялық және ата-аналармен жүргізілетін жұмыстар да қамтылуы мүмкін.

Сондықтан жақсы жасалған жылдық жоспар маманға жыл бойғы жұмысын бір жүйеге келтіруге көмектеседі.

Көп маман іздеу жүйелерінде «дефектолог жылдық жоспар 2026», «арнайы педагог жылдық жоспар», «дефектологтың жылдық жұмыс жоспары», «дефектолог жоспары қазақша» деген сұраныстар арқылы дайын үлгілер іздейді.

Біздің Telegram базада осындай құжаттар кезең-кезеңімен жарияланып отырады.

Дефектологтарға арналған тегін құжаттарды алу: https://t.me/defektologtegin

Дефектологтың КТЖ құжаты

Күнтізбелік-тақырыптық жоспар немесе КТЖ түзету сабақтарының мазмұнын алдын ала жүйелеуге көмектеседі.

КТЖ-да оқу кезеңі, сабақ тақырыптары, мақсаттар, сағат саны және жұмыс бағыттары көрсетілуі мүмкін.

Әсіресе оқу жылы басталған кезде «дефектолог КТЖ», «арнайы педагог КТЖ», «дефектолог КТЖ 2026», «түзету сабағы КТЖ», «танымдық даму КТЖ» сияқты іздеу сұраныстары жиілейді.

Дайын КТЖ маманға уақыт үнемдеуге көмектескенімен, оны нақты баланың қажеттілігіне, сыныбына және түзету бағдарламасына сәйкестендіру маңызды.

Дефектолог ҚМЖ: түзету сабағын жоспарлау

Қысқа мерзімді жоспар — ҚМЖ маманның нақты сабағын құрылымдауға көмектеседі.

Дефектолог сабағында баланың жас ерекшелігі, танымдық мүмкіндігі, сөйлеу деңгейі, зейіні, есте сақтауы, моторикасы және жеке білім беру қажеттіліктері ескерілуі керек.

Сол себепті дефектологтың ҚМЖ-сы кәдімгі пән сабағының жоспарынан ерекшеленуі мүмкін.

Біздің материалдар базасында әртүрлі бағыттағы сабақтарға пайдалануға болатын дайын үлгілер мен практикалық тапсырмалар жарияланады.

Мысалы, танымдық даму, математикалық түсініктер, сауат ашу, сөйлеуді дамыту, ұсақ моторика, зейін, есте сақтау және логикалық ойлауға арналған материалдар беріледі.

ҚМЖ және түзету сабақтарына арналған материалдар: https://t.me/defektologtegin

Дефектологтың диагностикалық картасы не үшін қажет?

Арнайы педагогтың жұмысындағы маңызды кезеңдердің бірі — баланың бастапқы жағдайын анықтау. Ол үшін әртүрлі бақылау материалдары мен диагностикалық карталар пайдаланылады.

Диагностика барысында баланың танымдық әрекеті, сөйлеуі, қабылдауы, зейіні, есте сақтауы, ойлауы, кеңістікті бағдарлауы, ұсақ және жалпы моторикасы сияқты бағыттар қарастырылуы мүмкін.

Диагностикалық карта маманға бастапқы көрсеткішті белгілеп қана қоймай, кейін баланың даму динамикасын салыстыруға мүмкіндік береді.

Сондықтан интернетте «дефектолог диагностикалық карта», «арнайы педагог диагностикасы», «дефектолог бастапқы диагностика», «диагностикалық карта үлгісі» сияқты сұраныстар өте өзекті.

Дайын диагностикалық материалды пайдаланғанда оны нақты баланың ерекшелігіне сәйкес қолдану қажет.

Дефектолог мониторингі

Түзете-дамыту жұмысының нәтижесін көрсету үшін мониторинг жүргізіледі.

Мониторинг арқылы маман бастапқы және кейінгі көрсеткіштерді салыстырып, баланың қай бағытта алға жылжығанын көре алады. Бұл тек есеп үшін емес, келесі кезеңдегі жұмысты дұрыс жоспарлау үшін де қажет.

Мысалы, белгілі бір дағды жақсы қалыптасса, келесі деңгейдегі тапсырмаларға көшуге болады. Ал кейбір көрсеткіштерде өзгеріс аз болса, сол бағыттағы түзету жұмысына көбірек көңіл бөлу қажет болады.

Сондықтан «дефектолог мониторинг үлгісі», «арнайы педагог мониторингі», «баланың даму динамикасы», «дефектолог диагностика мониторинг» сияқты материалдар мамандарға үнемі қажет.

Жеке дамыту бағдарламасы және жеке жұмыс жоспары

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыста дайын бір ғана бағдарламаны барлық балаға бірдей қолдану дұрыс болмайды. Әр баланың мүмкіндігі мен қажеттілігі әртүрлі.

Бір балада сөйлеу дамуы негізгі мәселе болуы мүмкін. Екінші балаға зейін мен есте сақтауды дамыту қажет. Үшінші балада оқу, жазу немесе математикалық түсініктер бойынша қиындықтар болуы ықтимал.

Сол себепті дефектолог жұмысының маңызды бөлігі — жеке мақсаттарды белгілеу. Жеке дамыту бағдарламасы немесе жеке жұмыс жоспары осы міндеттерді жүйелеуге көмектеседі.

Дефектологқа арналған тегін жұмыс дәптерлері

Құжаттардан бөлек арнайы педагогқа сабақ барысында пайдаланатын дайын практикалық материалдар да өте қажет.

Сондықтан «Дефектолог ТЕГІН Құжаттар базасы» арнасында тек ресми және әдістемелік құжаттармен шектелмейміз. Баламен тікелей жұмыс жасауға арналған тегін жұмыс дәптерлері де жарияланады.

Олардың ішінде сауат ашу, математика, танымдық даму және басқа да бағыттар бойынша тапсырмалар болуы мүмкін.

Дайын жұмыс дәптері маманға әр сабақ сайын жаңа тапсырма ойлап табуға кететін уақытты азайтады. Материалдарды телефоннан ашуға да, қажет болған жағдайда басып шығаруға да болады.

Тегін жұмыс дәптерлерін алу: https://t.me/defektologtegin

Дефектологқа арналған көрнекіліктер

Көп бала ақпаратты визуалды түрде жақсы қабылдайды.

Сондықтан дефектолог сабағында суретті карточкалар, салыстыру тапсырмалары, сәйкестендіру, топтастыру, реттілікті анықтау, артық затты табу және басқа да көрнекі тапсырмалар жиі қолданылады.

Бірақ сапалы көрнекілікті әр сабаққа жеке дайындау уақыт алады.

Осы себепті Telegram арнада арнайы педагогтардың жұмысында қолдануға болатын дайын көрнекіліктер де тұрақты түрде беріледі. Олардың мақсаты — материалды бірден жүктеп алып, сабақ барысында қолдануға мүмкіндік беру.

Арнайы педагогтарға арналған практикалық жаттығулар

Дефектолог жұмысы тек құжат толтырудан тұрмайды. Негізгі нәтиже баламен жүргізілетін түзете-дамыту жұмысында қалыптасады.

Сондықтан біздің базада зейінді, есте сақтауды, ойлауды, қабылдауды, сөйлеуді, ұсақ моториканы, кеңістікті бағдарлауды және логикалық байланысты дамытуға бағытталған практикалық тапсырмалар да жарияланып отырады.

Жаттығуларды маман баланың жасына және мүмкіндігіне қарай жеңілдетіп немесе күрделендіріп пайдалана алады.

Дефектологтың нормативтік және әдістемелік құжаттары

Арнайы педагог өз жұмысында тек сабақ жоспарларымен шектелмейді. Маманға білім беру саласындағы өзгерістерді, нормативтік құжаттарды және әдістемелік ұсынымдарды да бақылап отыру қажет.

Дефектолог пен арнайы педагог жұмысына қатысты нормативтік және әдістемелік

материалдарды да бақылап отыру маңызды. Мектепке дейінгі білім беру бойынша 2026–2027 оқу жылына арналған әдістемелік нұсқау хат қосымша бағдар бола алады.

Құжаттардың жылын, өзектілігін және қандай мақсатта қолданылатынын түсініп пайдалану маңызды.

Құжаттарды дайын күйінде пайдалана беруге бола ма?

Дайын құжат — жұмысты жеңілдететін құрал. Бірақ кез келген үлгіні өзгеріссіз көшіріп пайдалану дұрыс емес.

Мекеменің талаптары, баланың нақты білім беру қажеттіліктері, жұмыс бағыты, сабақ саны және маманның міндеттері әр жерде әртүрлі болуы мүмкін.

Сондықтан дайын файлды негіз ретінде алып, қажетті бөлімдерін өз жұмысыңызға сәйкестендірген дұрыс. Бұл тәсіл құжатты нөлден бастаудан әлдеқайда жылдам.

Неге тегін құжаттар базасын жеке Telegram арнада жинап жатырмыз?

Интернетте дефектологтарға арналған пайдалы материалдар бар. Бірақ олардың бір бөлігі ескі сайттарда, бір бөлігі әлеуметтік желілерде, бір бөлігі жеке чаттарда таралып кеткен. Қажетті файлды қайта табу қиын.

Біздің мақсатымыз — дефектолог пен арнайы педагогқа қажет материалдарды бір жерге жүйелі түрде жинау.

Сіз бүгін бір құжатты жүктеп аласыз, ертең жаңа жұмыс дәптері шығады, кейін жаңа көрнекілік немесе түзету жаттығуы жарияланады.

Осылайша Telegram арна біртіндеп дефектологтың күнделікті жұмыс базасына айналады.

«Дефектолог ТЕГІН Құжаттар базасы» арнасында не жарияланады?

Бағыт	Материалдар
Жоспарлау	Жылдық жоспар, перспективалық жоспар, КТЖ, ҚМЖ
Диагностика	Диагностикалық карта, бақылау материалдары
Мониторинг	Даму динамикасы, мониторинг үлгілері
Жеке жұмыс	Жеке дамыту бағдарламасы, жеке жоспар
Сабақ материалдары	Жұмыс дәптерлері, тапсырмалар
Көрнекіліктер	Карточкалар, суретті тапсырмалар
Түзету жұмысы	Зейін, ес, ойлау, сөйлеу, моторика жаттығулары
Құжаттар	Журналдар, есептер, дайын үлгілер
Әдістемелік база	Дефектолог пен арнайы педагогқа пайдалы материалдар

Ең бастысы — арна тек файл жинайтын архив емес. Материалдар күнделікті жұмыста қолдануға ыңғайлы форматта беріледі.

Дефектолог құжаттарын қайдан тегін жүктеуге болады?

Егер сіз дефектолог, арнайы педагог немесе ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыс істейтін маман болсаңыз, қажетті материалдарды әр сайттан бөлек іздеп уақыт жоғалтпаңыз.

«Дефектолог ТЕГІН Құжаттар базасы» Telegram арнасына қосылып қойыңыз. Онда жаңа материалдар тұрақты жарияланады.

Дефектологтың тегін құжаттары: https://t.me/defektologtegin

Арнаны қазір сақтап қойсаңыз, кейін қажетті құжат керек болған кезде дайын база қолыңызда болады.

Жиі қойылатын сұрақтар

Дефектологтың құжаттарын тегін алуға бола ма?

Иә. «Дефектолог ТЕГІН Құжаттар базасы» Telegram арнасында дефектологтар мен арнайы педагогтарға арналған көптеген құжаттар, жұмыс дәптерлері, көрнекіліктер және практикалық материалдар тегін жарияланады.

Дефектологтың жылдық жоспары бар ма?

Арнада дефектологтың жұмысын жоспарлауға арналған жылдық жоспарлар, КТЖ, ҚМЖ және басқа дайын үлгілер кезең-кезеңімен жарияланып отырады.

Диагностикалық карта мен мониторинг үлгілері беріле ме?

Иә. Диагностика, диагностикалық карта, даму динамикасы және мониторингке қатысты материалдар да базаға қосылып отырады.

Материалдар қазақ тілінде ме?

Арнаның негізгі бағыты — Қазақстандағы дефектологтар мен арнайы педагогтарға қолдануға ыңғайлы, қазақ тіліндегі материалдар базасын қалыптастыру.

Жұмыс дәптерлері де тегін бе?

Арнада тегін жұмыс дәптерлері, көрнекіліктер және балалармен жұмыс істеуге арналған практикалық тапсырмалар тұрақты түрде жарияланып отырады.

Арна кімдерге арналған?

Арна дефектологтарға, арнайы педагогтарға, түзете-дамыту бағытында жұмыс істейтін мамандарға және ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыс жасайтын педагогтерге арналған.

Дефектологқа қажетті материалдарды бір жерге жинап қойыңыз

Дефектологтың жұмысында уақыт өте маңызды. Бір құжатты бірнеше сағат жасап

отырғанша, дайын сапалы үлгіні алып, оны өз жұмысыңызға бейімдеген тиімді.

Біздің мақсатымыз — арнайы педагогтарға қажет құжаттарды, жұмыс дәптерлерін, көрнекіліктерді және түзету тапсырмаларын бір ыңғайлы тегін базаға жинау.

«Дефектолог ТЕГІН Құжаттар базасы»

Қазір Telegram арнасына қосылыңыз: https://t.me/defektologtegin

Арнаны әріптес дефектологтар мен арнайы педагогтарға да жіберіп қойыңыз. База өскен сайын жаңа пайдалы материалдар да көбейе береді.

— МАҚАЛА ЖАРИЯЛАУ · №15

Аңыз әңгімелердегі ұлттық құндылықтар

СЕ

Сейтхан Ернұр
3-сынып оқушысы, Ж.Еділбаев атындағы №18 мектеп-гимназиясы
Жетекшісі: Тулебаева Ирисжан, ғылыми жетекші, Ж.Еділбаев атындағы №18 мектеп-гимназиясы

ЖАРИЯЛАНДЫ
қазан 2026

PUBLICATION ID
BLM-ART-2026-200090

ТІРКЕУ КУӘЛІГІ
№ KZ45VPY00102718

АҢДАТПА

Ғылыми мақалада қазақ аңыздарының тарихи жадты сақтаудағы және ұлттық құндылықтарды ұрпақ тәрбиесіне жеткізудегі маңызы қарастырылады.

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі аңыз әңгімелердің ұлттық құндылықтарды қалыптастырудағы маңызы қарастырылады. Аңыздар – халықтың тарихи жадын, дүниетанымын, салт-дәстүрін, адамгершілік ұстанымдарын ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін рухани мұра. Зерттеу барысында аңыз әңгімелердегі елдік, отансүйгіштік, үлкенді құрметтеу, бірлік, адалдық, әділдік, еңбекқорлық және туған жерді қадірлеу сияқты құндылықтарға талдау жасалады. Сонымен қатар аңыздардың қазіргі жас ұрпақ тәрбиесіндегі рөлі айқындалады.

Түйін сөздер: аңыз, ұлттық құндылық, халық ауыз әдебиеті, салт-дәстүр, ұлттық тәрбие, тарихи сана, отансүйгіштік, рухани мұра.

Кіріспе

Қазақ халқының рухани мәдениетінде ауыз әдебиетінің алатын орны ерекше. Ұзақ ғасырлар бойы халық өзінің тарихын, өмірлік тәжірибесін, дүниеге көзқарасын және тәрбиелік ұстанымдарын ауызша шығармалар арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған. Солардың бірі – аңыз әңгімелер.

Аңыз – халық жадында сақталған тарихи тұлғалар, белгілі оқиғалар, жер-су атаулары немесе ел өміріндегі маңызды жағдайлар туралы әңгіме. Аңыздарда тарихи шындық пен көркем қиял астасып жатады. Сондықтан оларды тек қызықты оқиға ретінде емес, халықтың рухани дүниесін танытатын мәдени мұра ретінде қарастыруға болады.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды сақтау және жас ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыру маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда аңыз әңгімелердің тәрбиелік мәні ерекше. Себебі аңыздар арқылы бала туған жерін, елін, тарихын, салт-дәстүрін таниды және ата-баба өнегесін түсінеді.

Негізгі бөлім

Аңыз әңгімелердегі ұлттық құндылықтар және тарихи жады

Аңыз әңгімелердің басты ерекшеліктерінің бірі – халықтың тарихи жадын сақтауында.

Қазақ даласында өмір сүрген тарихи тұлғалар туралы көптеген аңыздар ел арасында сақталып, бүгінгі күнге жеткен.

Мысалы, Асан Қайғы туралы аңыздарда елге жайлы қоныс іздеу, халықтың болашағын ойлау идеясы көрініс табады. Оның Жерұйықты іздеуі – жай ғана жер іздеу емес, халықтың бейбіт, бақытты және берекелі өмір сүруге деген арманын білдіретін көркем бейне.

Асан Қайғы бейнесі арқылы ұрпаққа ел қамын ойлау, туған жердің қадірін білу және халықтың болашағына жауапкершілікпен қарау сияқты қасиеттер дәріптеледі.

Туған жерді қадірлеу

Қазақ аңыздарында туған жер тақырыбы ерекше орын алады. Халық үшін туған жер – адамның өмір сүретін мекені ғана емес, оның тарихы мен рухының бастауы.

Жер-су атауларына байланысты аңыздар белгілі бір мекеннің пайда болу тарихын түсіндірумен қатар, сол жерге деген халықтың құрметін көрсетеді. Мысалы, Отырар, Түркістан, Сырдария және басқа да тарихи мекендерге қатысты аңыздар туған өлкенің тарихын тануға мүмкіндік береді.

Туған жерді қадірлеу – ұлттық тәрбиенің негізгі бағыттарының бірі. Аңыздар жас ұрпаққа «Туған жердің әрбір тасы – тарих» деген түсінікті қалыптастырады.

Елдік және отансүйгіштік құндылығы

Қазақ аңыздарында ел қорғаған батырлар мен халық үшін еңбек еткен тұлғалардың бейнесі жиі кездеседі. Батырлар туралы әңгімелерде ерлік, батылдық, намыс, елге деген сүйіспеншілік сияқты қасиеттер дәріптеледі.

Батырдың жеке басының мүддесінен елдің мүддесін жоғары қоюы – қазақ дүниетанымындағы елдік ұғымының маңызды белгісі. Мұндай шығармалар жас ұрпақты Отанды сүюге, елін қорғауға және қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінуге тәрбиелейді.

Үлкенді құрметтеу және ұрпақ сабақтастығы

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде үлкенді сыйлау ерекше орын алады. Бұл құндылық аңыз әңгімелерде де көрініс табады.

Аңыз кейіпкерлері ақсақалдардың ақылын тыңдап, дана адамдардың сөзін құрметтеген. «Батаменен ел көгерер» деген халық даналығы да үлкендердің батасы мен ақылын жоғары бағалаған ұлттық дүниетанымды көрсетеді.

Аңыздарды оқу арқылы жас ұрпақ ата-баба сөзінің мәнін түсініп, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету қажеттігін ұғынады. Осы арқылы ұрпақтар арасындағы рухани байланыс нығаяды.

Адалдық пен әділдік

Ұлттық құндылықтардың бірі – адалдық. Аңыз әңгімелерде әділдік пен адалдық көбіне

жақсы кейіпкерлердің басты қасиеті ретінде беріледі.

Халық шығармаларында әділетсіздік, өтірік, сараңдық пен менмендік сыналады. Ал адалдық, қарапайымдылық, уәдеге беріктік және адамға көмектесу жақсы қасиет ретінде бағаланады.

Бұл тұрғыдан аңыздардың тәрбиелік маңызы зор. Себебі оқушы кейіпкерлердің іс-әрекетін салыстыра отырып, жақсы мен жаманды ажыратуды үйренеді.

Бірлік пен ынтымақ

Қазақ халқы үшін бірлік пен ынтымақ әрқашан маңызды құндылықтардың бірі болған. «Бірлік болмай, тірлік болмас» деген мақал халықтың осы ұстанымын айқын көрсетеді.

Аңыздарда елдің қиындықты бірігіп жеңуі, бір-біріне қолдау көрсетуі және ортақ мақсатқа жұмылуы туралы оқиғалар кездеседі. Мұндай шығармалар қоғамдағы өзара сыйластық пен ынтымақтың маңызын түсіндіреді.

Қазіргі қоғам үшін де бұл құндылықтың маңызы төмендеген жоқ. Керісінше, жастарды татулыққа, достыққа және өзара құрметке тәрбиелеуде аңыздардың тәрбиелік мүмкіндігін тиімді пайдалануға болады.

Еңбекқорлық және адамгершілік

Қазақ аңыздарында еңбекке деген құрмет те көрініс табады. Еңбекқор, табанды, елге пайдасын тигізген адамдардың әрекеті үлгі ретінде көрсетіледі.

Адамның жақсы аты оның байлығымен емес, елге жасаған еңбегімен, адамгершілігімен бағаланатыны туралы түсінік қалыптасады. Бұл – қазіргі жастар үшін де маңызды тәрбие.

Қорытынды

Қорытындылай келе, аңыз әңгімелер – қазақ халқының ұлттық құндылықтарын сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін маңызды рухани мұра. Оларда халықтың тарихи жады, туған жерге деген сүйіспеншілігі, елдік санасы, үлкенді құрметтеуі, адалдығы, әділдігі, бірлігі мен адамгершілік ұстанымдары көрініс тапқан.

Аңыздарды оқу арқылы жас ұрпақ ата-баба тарихын танып қана қоймай, ұлттық құндылықтардың қазіргі өмірдегі маңызын түсінеді. Сондықтан аңыз әңгімелерді білім беру мен тәрбие үдерісінде кеңінен пайдалану – ұлттық сананы қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі.

Ұлттық құндылықтарды сақтау – өткенді ғана құрметтеу емес, болашаққа рухани негіз қалыптастыру. Ал сол негізді жас ұрпаққа жеткізуде аңыз әңгімелердің орны ерекше.

Ұқсас материал

- «Адал азамат» бағдарламасындағы ұлттық құндылықтар мен патриотизм

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ халық ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп.
2. Қазақ әдебиеті тарихы. – Алматы: Қазақ университеті.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы.
4. Қазақтың халық ауыз әдебиеті: аңыздар, ертегілер, тарихи жырлар.
5. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы.

— МАҚАЛА ЖАРИЯЛАУ · №16

Қазақстандағы неке келісімшартының ерекшеліктері

ДА
Дузелбай Айжан
Саясаттану және әлеуметтану пәнінің аға оқытушысы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті

ЖАРИЯЛАНДЫ
қазан 2026

PUBLICATION ID
BLM-ART-2026-200091

ТІРКЕУ КУӘЛІГІ
№ KZ45VPY00102718

АҢДАТПА

Ғылыми мақалада Қазақстандағы неке келісімшартының құқықтық табиғаты, жасалу тәртібі мен мазмұны қарастырылады. Сондай-ақ оны өзгерту және бұзу ерекшеліктері талданады.

Аннотация.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы неке келісімшартының құқықтық табиғаты, жасалу тәртібі, мазмұны және ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтарын қорғаудағы маңызы қарастырылады. Неке келісімшарты қазіргі отбасы қатынастарын құқықтық реттеудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының заңнамасы ерлі-зайыптыларға заңда белгіленген ортақ меншік режимін өзгертіп, мүлікті бірлескен, үлестік немесе бөлек меншік режимінде белгілеуге мүмкіндік береді. Мақалада неке шартының артықшылықтары мен шектеулері, оны өзгерту және бұзу ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар неке келісімшартының отбасы мүшелерінің мүліктік мүдделерін қорғаудағы және ықтимал даулардың алдын алудағы рөлі айқындалады.

Түйін сөздер: неке келісімшарты, неке шарты, отбасы құқығы, ерлі-зайыптылар, мүліктік құқықтар, ортақ меншік, бөлек меншік, нотариат, отбасы қатынастары.

Кіріспе

Қазіргі қоғамдағы отбасы институтының өзгеруі ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік қатынастарды құқықтық тұрғыдан нақты реттеудің маңызын арттырып отыр. Неке тек жеке және әлеуметтік қатынастардың нысаны ғана емес, сонымен қатар белгілі бір мүліктік құқықтар мен міндеттерді туындататын құқықтық қатынас болып табылады.

Қазақстан Республикасында ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастары «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексімен реттеледі. Кодекстің 39-бабына сәйкес, неке шарты – некеге отыратын адамдардың немесе ерлі-зайыптылардың некедегі және (немесе) неке бұзылған жағдайдағы мүліктік құқықтары мен міндеттерін айқындайтын келісім.

Неке келісімшартының институты ерлі-зайыптылардың мүліктік мәселелерін алдын ала реттеуге, олардың құқықтары мен міндеттерін нақтылауға және болашақта туындауы ықтимал мүліктік даулардың алдын алуға мүмкіндік береді.

1. Неке келісімшартының құқықтық табиғаты

Неке шарты азаматтық-құқықтық келісімдердің ерекше түрі болып саналады. Оның басты ерекшелігі – шарттың субъектілері некеге тұратын адамдар немесе заңды некеде тұрған ерлі-зайыптылар болып табылады.

Қазақстан заңнамасында неке шартының негізгі мақсаты ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтары мен міндеттерін белгілеу болып табылады. Осыған байланысты неке шартын қарапайым азаматтық-құқықтық шарттардан ажырататын бірнеше ерекшелік бар.

Біріншіден, оның субъектілік құрамы арнайы сипатқа ие. Шарт тек некеге тұратын немесе некеде тұрған тұлғалар арасында жасалады.

Екіншіден, шарттың негізгі мазмұны отбасы мүшелерінің мүліктік қатынастарына бағытталған.

Үшіншіден, неке шарты міндетті түрде жазбаша нысанда жасалып, нотариатта куәландырылуы тиіс.

Осы талаптар неке шартының заңдық маңызын күшейтіп, оның мазмұнына қойылатын талаптардың сақталуын қамтамасыз етеді.

2. Қазақстанда неке шартын жасасу ерекшеліктері

Қазақстан Республикасының заңнамасы неке шартын екі кезеңде жасауға мүмкіндік береді: неке мемлекеттік тіркелгенге дейін және некеде тұрған кезеңде.

Егер неке шарты некені мемлекеттік тіркеуге дейін жасалса, ол неке мемлекеттік тіркелген күннен бастап күшіне енеді. Ал некеде тұрған ерлі-зайыптылар неке шартын некенің кез келген уақытында жасай алады.

Бұл норма азаматтарға өздерінің мүліктік қатынастарын тек некеге дейін ғана емес, отбасылық өмір барысында да қайта қарауға мүмкіндік береді.

Неке шартының тағы бір маңызды ерекшелігі – оның міндетті нотариаттық куәландырылуы. Нотариус шарт жасалған кезде тараптарға олардың құқықтары мен міндеттерін, шарттың мәні мен құқықтық салдарын түсіндіреді.

Демек, нотариаттық нысан тараптардың еркін білдіруін және шарт талаптарының заң талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ететін құқықтық кепілдік болып табылады.

3. Неке шартының мазмұны

Қазақстан Республикасының Неке және отбасы туралы кодексінің 41-бабы ерлі-зайыптыларға өздерінің мүліктік қатынастарын кең көлемде реттеуге мүмкіндік береді.

Ерлі-зайыптылар:

- барлық мүлікке немесе оның жекелеген түрлеріне бірлескен меншік режимін;

- үлестік меншік режимін;

- бөлек меншік режимін белгілей алады.

Бұл ретте шарт ерлі-зайыптылардың қазіргі уақытта иеленіп отырған мүлкіне де, болашақта сатып алынатын мүлікке де қатысты жасалуы мүмкін.

Сонымен қатар неке шартында ерлі-зайыптылардың бір-бірін күтіп-бағу жөніндегі

құқықтары мен міндеттері, табыстарға қатысу тәртібі, отбасылық шығыстарды бөлу, неке бұзылған жағдайда әрқайсысына берілетін мүлік және балалардың мүліктік жағдайына қатысты ережелер қарастырылуы мүмкін.

Осы тұрғыдан алғанда, неке шарты ерлі-зайыптылардың қаржылық жауапкершілігін алдын ала анықтайтын құқықтық механизм ретінде қарастырылады.

4. Неке келісімшартына қойылатын шектеулер

Неке шартының мүмкіндіктері кең болғанымен, оның мазмұны шексіз емес.

Қазақстан заңнамасына сәйкес, неке шарты:

1. ерлі-зайыптылардың құқық қабілеттілігін немесе әрекет қабілеттілігін шектей алмайды;

2. олардың сотқа жүгіну құқығын шектей алмайды;

3. ерлі-зайыптылардың жеке мүліктік емес қатынастарын реттей алмайды;

4. балаларға қатысты жеке құқықтар мен міндеттерді белгілеуге бағытталмауы тиіс;

5. еңбекке жарамсыз және мұқтаж жұбайдың күтіп-бағу қаражатын алу құқығын шектейтін талаптарды қамти алмайды;

6. Қазақстан Республикасының неке-отбасы заңнамасының негізгі қағидаттарына қайшы келмеуі тиіс.

Бұл шектеулер неке шартының бір тараптың екіншісіне үстемдік жасау құралына айналып кетуіне жол бермеуге бағытталған.

5. Неке шартының артықшылықтары

Неке келісімшартының негізгі артықшылығы – ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтары мен міндеттерін алдын ала нақты белгілеу мүмкіндігі.

Біріншіден, ол мүліктік даулардың алдын алуға мүмкіндік береді. Мысалы, ерлі-зайыптылар ажырасқан жағдайда қандай мүліктің кімге тиесілі екені шартта алдын ала белгіленуі мүмкін.

Екіншіден, неке шарты қаржылық жауапкершілікті нақтылайды. Ерлі-зайыптылар отбасы шығыстарын кім және қандай тәртіппен көтеретінін белгілей алады.

Үшіншіден, шарт кәсіпкерлік қызметпен айналысатын тұлғалардың мүліктік мүдделерін қорғауға мүмкіндік береді. Кәсіпкерлік активтердің мәртебесін алдын ала айқындау ерлі-зайыптылар арасындағы ықтимал мүліктік дауларды азайтуға ықпал етеді.

Төртіншіден, неке шарты болашақтағы мүлікті басқарудың құқықтық моделін белгілеуге мүмкіндік береді.

Осы себептерге байланысты неке шарты отбасы тұрақтылығына кері әсер ететін құрал ретінде емес, керісінше құқықтық айқындықты қамтамасыз ететін механизм ретінде қарастырылуы қажет.

6. Неке шартын өзгерту және бұзу

Отбасылық жағдайдың өзгеруіне байланысты ерлі-зайыптылар неке шартының

талаптарын қайта қарауы мүмкін. Қазақстан Республикасының заңнамасы шартты өзгертуге немесе бұзуға мүмкіндік береді.

Мұндай өзгерістер ерлі-зайыптылардың өзара келісімі негізінде жүзеге асырылады. Сонымен қатар заңда көзделген жағдайларда сот арқылы да құқықтық қорғау мүмкіндігі қарастырылған.

Неке шартының талаптары заңға қайшы келсе немесе тараптардың бірін өте қолайсыз жағдайға түсірсе, оның жекелеген ережелері немесе тұтастай шарт жарамсыз деп танылуы мүмкін. Бұл норма тараптардың құқықтық теңдігін қорғауға бағытталған.

7. Қазақстандағы неке келісімшарты институтының өзекті мәселелері

Қазақстанда неке шартының құқықтық негізі қалыптасқанымен, оның қоғамда қолданылуы әлі де жеткілікті деңгейде кең таралмаған деп пайымдауға болады.

Бұған бірнеше фактор әсер етеді. Біріншіден, қоғамда неке шартын «отбасының бұзылуын алдын ала ойлау» немесе «бір-біріне сенбеудің белгісі» ретінде қабылдайтын түсінік кездеседі. Екіншіден, азаматтардың өздерінің мүліктік құқықтары мен міндеттері туралы құқықтық сауаттылығы әркелкі.

Үшіншіден, неке шартының мүмкіндіктері туралы ақпараттың жеткіліксіздігі азаматтардың оны пайдалануға деген қызығушылығын төмендетуі мүмкін.

Осыған байланысты отбасы құқығы саласындағы құқықтық ағартушылық жұмыстарды күшейту маңызды. Жоғары оқу орындарында, азаматтық хал актілерін тіркеу саласында және халыққа құқықтық кеңес беру жүйесінде неке шартының құқықтық ерекшеліктерін түсіндіру жұмыстары жүргізілгені жөн.

Қорытынлылағанда Қазақстандағы неке келісімшарты – ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтары мен міндеттерін реттеуге мүмкіндік беретін маңызды құқықтық институт. Оның негізгі ерекшелігі – тараптарға заңда белгіленген ортақ меншік режимін өзгертіп, бірлескен, үлестік немесе бөлек меншік тәртібін белгілеуге мүмкіндік беруі.

Неке шартын некеге дейін де, некеде тұрған кезде де жасауға болады. Алайда оның жазбаша түрде жасалуы және нотариатта міндетті түрде куәландырылуы заң талабы болып табылады. Яғна неке шарты ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастарын нақтылаумен қатар, болашақтағы даулардың алдын алуға, мүліктік құқықтарды қорғауға және отбасы мүшелерінің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Сонымен бірге неке шарты ерлі-зайыптылардың жеке мүліктік емес қатынастарына, олардың сотқа жүгіну құқығына және заңмен қорғалатын басқа да құқықтарына негізсіз шектеу қоя алмайды. Сондықтан оның мазмұны тараптардың теңдігі, еріктілік және заңдылық қағидаттарына негізделуі тиіс.

Қорытындылай келе, Қазақстандағы неке келісімшарты институтын одан әрі дамыту азаматтардың құқықтық мәдениетін арттырумен, халыққа құқықтық ақпарат беруді жетілдірумен және отбасы мүшелерінің мүліктік құқықтарын тиімді қорғаумен тығыз байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы №518-IV Кодексі.

2. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінің 39–43-баптары.

3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің электрондық ресурстары. «Неке келісімшартының жасалу тәртібі және талаптары».

4. Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің эталондық бақылау банкі. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодекс.

— IT · №19

Жасанды интеллект пен вайбкодинг: идеядан дайын жобаға дейін

NZ
Nurlybek Zhailauov
Физика, №2 Бадамша орта мектебі

ЖАРИЯЛАНДЫ
қазан 2026

PUBLICATION ID
BLM-ART-2026-200134

ТІРКЕУ КУӘЛІГІ
№ KZ45VPY00102718

Технология әлеміндегі жаңа мүмкіндіктер

Соңғы жылдары жасанды интеллект адам өмірінің көптеген саласына еніп, күнделікті жұмыс істеу тәсілін өзгертіп жатыр. Бұрын күрделі техникалық білімді қажет ететін тапсырмаларды бүгінде жасанды интеллект көмегімен әлдеқайда жеңіл орындауға болады.

Әсіресе бағдарламалау саласында үлкен өзгерістер байқалуда. Соның бірі — вайбкодинг деп аталатын жаңа тәсіл.

Вайбкодинг қалай жұмыс істейді?

Вайбкодинг (Vibe Coding) — адамның өз идеясын жасанды интеллектке қарапайым тілмен түсіндіріп, сол арқылы бағдарламалық өнім құрастыру әдісі.

Мысалы, адам интернет-дүкен, білім беру платформасы немесе мобильді ойын жасағысы келеді делік. Ол үшін міндетті түрде бағдарламалау тілдерін толық меңгерудің қажеті жоқ. Жасанды интеллектке жобаның қандай болуы керектігін сипаттап, қажетті функцияларды түсіндіру арқылы алғашқы жұмыс істейтін нұсқасын жасауға болады.

Бұл бағытта ChatGPT, Claude Code, Cursor сияқты құралдар кеңінен қолданылады.

Вайбкодингтің басты артықшылықтары

Вайбкодинг технологиясының маңызды ерекшелігі — бағдарламалық өнім жасаудағы кедергілерді азайтуы.

Біріншіден, ол идеяны жылдам сынауға мүмкіндік береді. Екіншіден, бағдарламалауды енді үйреніп жүрген адамдарға тәжірибе жинауға көмектеседі. Үшіншіден, кәсіпкерлер мен шығармашылық адамдарға өздерінің цифрлық жобаларын жүзеге асыруға жол ашады.

Алайда жасанды интеллект жазған код әрдайым мінсіз бола бермейді. Сондықтан жасалған жобаны тексеру, қателерді түзету және ақпараттық қауіпсіздік талаптарын сақтау қажет.

Болашақтың маңызды дағдысы

Алдағы жылдары жасанды интеллектті дұрыс пайдалану цифрлық сауаттылықтың маңызды бөлігіне айналуы мүмкін. Адамның құндылығы тек код жаза білуімен емес, мәселені анықтау, тиімді шешім ұсыну және технологияны орынды қолдану қабілетімен де бағаланады.

Вайбкодинг әсіресе жастар үшін пайдалы мүмкіндік. Ол оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытып, өз идеяларын нақты сайттарға, ойындарға және қосымшаларға айналдыруына көмектеседі.

Қорытынды

Жасанды интеллект пен вайбкодинг технологияны пайдаланудың жаңа мәдениетін қалыптастырып келеді. Енді цифрлық өнім жасау тек кәсіби бағдарламашыларға ғана қолжетімді емес. Ең бастысы — нақты идея, дұрыс қойылған тапсырма және нәтижені жетілдіруге деген ұмтылыс.

Болашақта технологияны тек қолданатын емес, оның көмегімен жаңа дүниелер жасай алатын адамдардың мүмкіндігі көбірек болады.

— ҚАЗАҚ ТІЛІ · №20

Тіл — ұлттың жаны, ұрпақтың аманаты

СА **Сайдаухан Ақерке**
Студент

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200159 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

АҢДАТПА

Қазақ тілінде сөйлеудің маңызы, ана тілін құрметтеу мен оны күнделікті өмірде қолдану қажеттігі туралы ой-толғау.

Тіл — ұлттың жаны, ұрпақтың аманаты

Қазіргі таңда қазақша сөйлеу мәселесі жиі көтеріліп жүр. Мемлекеттік тіл қазақ тілі болғанымен, күнделікті өмірде қазақ тілінің қолданылуы барлық жерде бірдей емес. Әсіресе, қала ортасында қазақша сөйлейтін жастарды күннен-күнге сирек кездестіреміз. Біз егемендік алғанымызға 35 жылдан асса да,қазақ тілінде сөйлеудің әлі де өзекті мәселе болып қалуы ойландыратын жағдай.

Кез келген елге оқуға немесе тұрақты өмір сүруге барғанда сол елдің тілін білу-маңызды. Себебі тіл- елдің мәдениетін , заңын , халқын түсінудің басты құралы. Мемлекеттік тілде сөйлеудің талап етуілуі-заңды әрі дұрыс құбылыс. Алайда, елімізге жұмыс істеуге, оқуға келген кейбір адамдар қазақша сөйлеуден бас тартуы, тіпті қазақша сөйдейтіндерді кекетуі мүлдем дұрыс емес. Біз ана тілімізде сөйлеуден ұялмауымыз керек. Керісінше, ана тілінде таза сөйлеу — зиялылық пен мәдениеттіліктің белгісі.

Жастар арасында “қазақша сөйлеу мода”деген пікір жиі айтылады. Тіпті осындай жазудағы киімдерді жастардың үстінен кездестіруге болады. Айтқым келетіні-қазақша сөйлеу мода емес, міндет. Мода-уақытша нәрсе, ал тіл-ұлттың жаны, болмысы. Егер тіл сән үшін қолданылатын болса, ол уакыт өте келе ұмытылады. Біз өзге елге барғанда сол елдің тіліне бейімделеміз, ендіше неге өз мемлекеттік тілден бас тартуымыз керек? Егер біз өз тілімізді құрметтемесек, оны басқа біреу құрметтейді деп күту орынсыз.

“Тәрбие-тал бесіктен” демекші, баланың қай тілде жетік сөйлеуі ең алдымен отбасына байланысты. Отбасындағы тілдік орта балаға қатты әсер етеді. Егер ата-ана баламен қазақша сөйлемесе, мектеп пен қоғамның қазақ тілінде сөйлеуді талап ету екі жақты нәтижие береді.

Осыдан бір ғасыр бұрын еліміздің азат болуы, қазақ тілінде еркін сөйлеу – ата-бабаларымыздың асыл арманы еді. Олар тәуелсіздік жоқ кезеңде ана тілін сақтап қалу үшін, біздің келешекте еркін сөйлей алуымыз үшін күресті. Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы сияқты Алаш арыстары тіл мен ұлт үшін қуғын-сүргінге ұшырады, өмірін қиды. Алаш зиялылары қазақ тілінің дамуын, білім мен ғылымның қазақша болуын қалады. Өйткені олар «тілі жоғалған халықтың өзі де жоғалады» екенін терең түсінді. Ал бүгінде біз тәуелсіз елде өмір сүріп жатырмыз. Өз тіліміз – мемлекеттік тіл, заңмен қорғалған. Осындай мүмкіндігіміз бола тұра, қазақша сөйлеуге не кедергі? Бұл сұрақ әрқайсымызды ойландыруы тиіс.

Біздің ана тіліміздің «Мемлекеттік тіл» деген ресми мәртебе алғанына биыл 35 жылдан асты! Сонау 1989 жылы 22 қыркүйекте «Қазақ КСР-індегі тілдер туралы» заң қабылданған болатын. Бұл заң сол кездегі зиялы қауымның үлкен жеңісі еді. Бірақ, өкінішке орай, арада осынша уақыт өтсе де, біз әлі күнге дейін «Неге қазақша сөйлемейміз?» деген сұрақтың айналасында жүрміз. Ол кездері қазақ тілінің жағдайы қазіргіден де қиын болғанын бәрімізде білеміз. Мектептер жабылып, қазақ тілінде тек үйде ғана сөйлесетін деңгейге жеткен. 1989 жылғы заң қазақ тіліне Мемлекеттік мәртебе беріп, оны құрдымнан құтқарып қалды.Қазақ тілінле сөйлеу саясат емес, мәдениет. Бұл өз тарихыңды, қазақ тілі үшін күрескен ата-бабаңды сыйлау.

Тіліміздің жоғалту — тарихымыз бен болашағымызды жоғалтумен тең. Сондықтан қазақша сөйлеуді «уақытша сән» көруді қойып, оны күнделікті мақтаныш пен парызға айналдырайық. Бұл — біздің, яғни жастардың ең басты міндеті әрі намысы!

— ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ · №21

Кенесары Қасымұлы және қазақ мемлекеттілігі үшін күрес

ТЕ **Төлеген Ернұр**
Оқушы

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200174 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

АҢДАТПА

Мақалада Кенесары Қасымұлы бастаған 1837–1847 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалыстың саяси мақсаттары, хандық билікті орталықтандыру әрекеттері, әскери және қаржылық ұйымдастырылуы, жеңілу себептері мен тарихи маңызы қарастырылады.

Тарихи-танымдық және сараптамалық зерттеу мақаласы

Кіріспе

Кенесары Қасымұлының тұлғасы мен ол басқарған 1837–1847 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалыс — отандық тарихтың ең күрделі әрі ауқымды беттерінің бірі. Бұл оқиғаны тек жазалаушы отрядтарға қарсы бағытталған стихиялы «бүлік» ретінде бағалау тарихи шындыққа сай келмейді. Шын мәнінде, Кенесарының іс-әрекеті Абылай хан дәуірінен келе жатқан біртұтас хандық билік пен мемлекеттік дербестікті қайта орнықтыруға бағытталған соңғы ірі саяси жоба еді.

Осы мақалада Кенесары ханның тек әскери қимылдары ғана емес, мектеп пен жоғары оқу орындарының стандартты оқулықтарында сирек айтылатын аз белгілі («тың») деректер мен тарихи фактілерге тереңірек талдау жасалады. Патша әкімшілігінің рапорттарын, Орынбор мен Батыс Сібір шекаралық комиссияларының құпия хаттарын және соңғы жылдардағы (2025–2026 жж.) архивтік зерттеулерді қайта оқу арқылы ханның барлау жүйесі, шетелдік шеберлерді тартуы, қаржылық саясаты мен ішкі басқару тәртібі жан-жақты сарапталады.

XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы саяси қайшылықтар

1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» және 1824 жылғы Кіші жүздегі хандық билікті жою реформалары далалық басқарудың дәстүрлі жүйесін күйретті. Округтік приказдар мен бекіністер тізбегінің салынуы қазақ руларының ежелгі көші-қон жолдары мен шұрайлы жайылымдарын тарылтты. Мал шаруашылығымен күн көріп отырған дала халқы үшін бұл экономикалық тоқырау мен саяси кіріптарлықтың басы еді.

Қасым төре мен Саржан сұлтанның отаршылдыққа қарсы алғашқы қарсылықтары Кенесары күресінің идеологиялық негізін қалады. Алайда, Кенесары сахнаға шыққанда жағдай бұрынғыдан да күрделенген болатын: ол солтүстік пен шығыстан ығыстырған Ресей империясы мен оңтүстіктен қысым көрсеткен Қоқан хандығының арасында маневр жасауға мәжбүр болды.

Кенесары қозғалысы туралы аз айтылатын тың деректер

Әдетте тарихи еңбектерде Кенесарының тек ірі шайқастары (Ақмола, Созақ) баяндалады. Бірақ архивтік жазбалар оның мемлекеттік әрі әскери ұйымдастырушы ретіндегі тың қырларын ашады:

1. Арнайы барлау және ақпараттық жүйе (Жасауылдар тобы):
Кенесары өз әскерінде өте ұйымдасқан барлау желісін құрған. Оның арнайы жасауылдары патша бекіністеріндегі әскери отрядтардың саны, қару-жарағы және қозғалыс бағыттары туралы ақпаратты алдын ала жинап отырған. Архив құжаттарында Кенесарының бекініс ішіндегі тілмаштармен, саудагерлермен және тіпті кейбір офицерлермен астыртын байланыс орнатқаны туралы деректер кездеседі.

2. Шетелдік ма мамандар мен артиллерия өндірісі:
Кенесары хан әскерін заманауи қаруландыруға ерекше мән берген. Оның ордасында тұтқынға түскен немесе өз еркімен өткен орыс, татар, өзбек шеберлері қызмет етті. Хан Ордасында зеңбірек оқтарын құю, мылтық жөндейтін шеберханалар жұмыс істеген. Сондай-ақ, орыс канонирлерін сарбаздарды замбарек атуға үйрету үшін әскери нұсқаушы ретінде пайдаланған.

> *«Орынбор шекаралық комиссиясының 1843 жылғы құпия рапортында Кенесары жасақтарының ішінде зеңбірек ісін жақсы меңгерген қашқын солдаттар мен орыс шеберлерінің болғаны және олардың қару-жарақ жөндейтін ұстаханалар ұйымдастырғаны арнайы атап өтіледі».*

3. Тұрақты қаржы жүйесі және сауда керуендеріне салынатын баж:
Кеңестік тарихнамада Кенесарының қаржы саясаты көбіне «халықты талау» ретінде суреттелді. Ал шын мәнінде, ол хандық аймақтан өтетін Ресей, Бұхара және Қоқан керуендеріне бекітілген баж салығын енгізген. Керуен басылары хан белгілеген алымды төлесе, олардың аман-эсен өтуіне хан әскері толық кепілдік берген. Бұл — хандық қазынаны тұрақты толтырудың мемлекеттік механизмі еді.

4. Басқарудағы дипломатиялық хат алмасу мәдениеті:
Кенесары Орынбор мен Омбы генерал-губернаторларына тек соғыс қоқан-лоқысын жібермеген. Оның хаттары халықаралық дипломатиялық нормаларға сай, терең құқықтық дәлелдермен жазылған. Хаттарында ол 1822 жылғы Жарғының заңсыздығын, Абылай хан мен Ресей арасындағы бұрынғы келісімшарттардың бұзылғанын тарихи нақты фактілермен негіздеп отырған.

Хан билігін орталықтандыру және ішкі қайшылықтар

1841 жылы халық өкілдері Кенесарыны хан көтергеннен кейін, ол хандық кеңесті, билер сотын және қатаң әскери тәртіпті енгізді. Билікке бағынбаған немесе отаршыл әкімшілікпен астыртын ауыз жаласқан сұлтандарға қатаң шаралар қолданды.

Мұндай орталықтандыру саясаты соғыс жағдайында өте қажет болғанымен, кейбір жергілікті феодалдар мен ру басыларының наразылығын тудырды. Өздерінің дербес автономиясын сақтап қалғысы келген кейбір сұлтандар патша жағына өтіп, Кенесарыға қарсы құрылған жазалаушы отрядтарға жол бастап отырды. Бұл — қозғалыстың ішкі ең үлкен қайшылығы әрі әлсіз тұсы еді.

Жетісу, Қырғызстан және соңғы шайқас

1840 жылдардың екінші жартысында Ресейдің әскери қысымы шегіне жетті. Сарыарқада қоршау құрсауы тарылған соң, Кенесары Жетісуға, одан соң қырғыз жеріне ойысты. Оның мақсаты — оңтүстіктегі қазақ-қырғыз күштерін біріктіріп, Қоқан мен Ресейге қарсы ортақ майдан құру еді.

Алайда, бұл аймақтағы манаптар өз дербестігінен айырылудан қорқып, одақ құрудан бас тартты. 1847 жылы Кекене маңында болған қайғылы шайқаста Кенесары аз ғана жасағымен қоршауда қалып, қаза тапты. Тарихи деректер ханның соңғы сәтке дейін ерлікпен шайқасқанын және қолға түскеннен кейін де өз хан ар-намысын биік ұстағанын растайды.

Көтерілістің жеңілу себептері

Кенесары қозғалысының жеңіліске ұшырауы заңды тарихи факторларға байланысты болды:

1. Ресей империясының әскери, техникалық және экономикалық ресурстарының шексіз басымдығы.
2. Ішкі саяси алауыздық және кейбір феодалдық топтардың сатқындығы.
3. Бір мезгілде бірнеше майданда (Ресей, Қоқан, қырғыз манаптары) күрес жүргізу мәжбүрлігі.
4. Сыртқы державалардан саяси және әскери қолдаудың болмауы.

Тарихи маңызы мен қорытынды

Кенесары Қасымұлы — қазақ мемлекеттілігін, жер тұтастығын және ұлттық намысты қорғау жолында өмірін арнаған ұлы саяси қайраткер. Оның көтерілісі жеңіліспен аяқталғанымен, халықтың азаттық рухын өшірмей, кейінгі Алаш қозғалысы мен ұлттық өрлеу кезеңдеріне идеялық негіз болды.

Бүгінгі тарихи зерттеулер Кенесарыны құрғақ мадақтаудан немесе біржақты айыптаудан арылып, оны өз дәуірінің күрделі қайшылықтары аясындағы реформатор, дипломат және әскери стратег ретінде тануға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған дереккөздер

1. ҚР тарихы порталы. «Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс (1837–1847)». https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8726
2. Aseev, A. A., Matrenin, S. S. “Economic Foundations of the Sultans Kasymovs’ Uprising of 1824–1847…” Vestnik of Orenburg State Pedagogical University, 2026, no. 1 (57), pp. 69–87.
3. Prokhorov, I. R. “History of Kenesary Kasymov’s Rebellion in the Documentary Discourse of the 19th Century.” Izvestiya of Altai State University, 2025, no. 2 (142), pp. 61–68.
4. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының архивтік материалдары. https://iie.kz/?p=25136

— ЭКОНОМИКА · №22

Қазақстанда шағын бизнеске несие алу неге қиын?

ЖМ **Жарбулова Мөлдір Болатқызы**

ЖАРИЯЛАНДЫ
қазан 2026

PUBLICATION ID
BLM-ART-2026-200178

ТІРКЕУ КУӘЛІГІ
№ KZ45VPY00102718

АҢДАТПА

Шағын және орта бизнеске несие алуды қиындататын кепіл, қаржылық жағдай мен несие құны сияқты кедергілер және кәсіпкерлерді қолдаудың ықтимал жолдары қарастырылады.

Кәсіпкерлердің қаржылық кедергілері және бизнесті қолдаудың тиімді жолдары

Қазақстан экономикасында шағын және орта бизнес маңызды орын алады. Ол жаңа жұмыс орындарын ашып, халықтың табысын арттыруға және ішкі нарықтағы бәсекелестікті дамытуға ықпал етеді. Алайда кәсіпкерлікті бастағысы немесе кәсібін кеңейтуді жоспарлаған азаматтар үшін қаржыға қол жеткізу әлі де өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бизнеске қаражат қажет болғанымен, оны тиімді шарттармен алу әр кәсіпкердің қолынан келе бермейді. Сонда Қазақстанда шағын бизнеске несие алу неге қиын?

Қаржыға қолжетімділік – басты мәселе

Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының мәліметінше, 2025 жылдың қорытындысы бойынша елдегі шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өнім шығарылымы 104,8 триллион теңгеден асты. Ал осы салада жұмыспен қамтылғандар саны 4,5 миллион адамнан жоғары болды. Бұл көрсеткіштер шағын және орта бизнестің экономика үшін маңызын айқын көрсетеді.

Соған қарамастан, кәсіпкерлердің барлығы бірдей қажетті қаржыны оңай ала алмайды. Банктер несие беру кезінде өтініш берушінің табысын, төлем қабілетін, несие тарихын және кепілге қоятын мүлкін бағалайды. Тұрақты табысы немесе жеткілікті кепілі жоқ кәсіпкердің өтініші мақұлданбауы мүмкін. Әсіресе кәсібін енді бастаған азаматтар үшін бұл үлкен кедергі, өйткені олардың ұзақ мерзімді қаржылық тарихы мен тұрақты кірісі әлі қалыптаспаған.

Несие құны кәсіпкерге қалай әсер етеді?

Кәсіпкер үшін несиені алу ғана емес, оны уақытында қайтару да маңызды. Қарыз қаражатына жабдық сатып алып, өндірісті кеңейтуге немесе жаңа жұмыс орнын ашуға болады. Бірақ несие бойынша төлемдер жоғары болса, бизнестің табысының едәуір бөлігі қарызды өтеуге жұмсалады.

Қазақстан Ұлттық Банкінің базалық мөлшерлемесі ақша-кредит саясатының маңызды көрсеткіші болып саналады. Ол экономикадағы қаржыландыру жағдайына ықпал етеді, бірақ коммерциялық банктердің бизнеске ұсынатын несие мөлшерлемесімен бірдей емес. Банктер

несие бағасын белгілеу кезінде тәуекелдерді, қаржыландыру құнын және қарыз алушының жағдайын да ескереді.

Бұған қоса, жалдау ақысы, шикізат бағасы, логистика және қызметкерлердің жалақысы сияқты шығындар кәсіпкердің қаржылық мүмкіндігін шектейді. Егер табыс күткен деңгейге жетпесе, несие төлемдерін өтеу қиындайды. Сондықтан қаржы тарту туралы шешім нақты бизнес-жоспар мен есепке негізделуі керек.

Мемлекеттік қолдау мәселені шеше ала ма?

Қазақстанда кәсіпкерлерге қаржылық қолдау көрсету тетіктері бар. Мысалы, «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры несие пайызын субсидиялау және кепілдік беру құралдарын ұсынады. Мұндай мүмкіндіктер кепілзаты жеткіліксіз немесе қаржыландыру құнын төмендетуге мұқтаж кәсіпкерлерге көмектесе алады.

Дегенмен мемлекеттік қолдаудың тиімділігі оның көлемімен ғана өлшенбеуі тиіс. Кәсіпкер бағдарламаға қатысу шарттарын түсініп, өтініш беру рәсімдерінен өтіп, қажетті қаржыны уақытында ала алуы маңызды. Осы себепті қолдау бағдарламалары туралы ақпаратты түсінікті тілде тарату және өңірлердегі кәсіпкерлерге кеңес беру қызметтерін жетілдіру қажет.

Кәсіпкерлікке мүмкіндік керек

Шағын бизнесті дамыту үшін банктердің қаржылық тәртібі мен кәсіпкерлердің мүддесі арасында тепе-теңдік болуы керек. Банктер несие тәуекелін бағалауды сақтай отырып, өміршең жобаларды қаржыландыру мүмкіндіктерін кеңейте алады. Ал мемлекет кепілдік беру тетіктерін жетілдіріп, қолдау бағдарламаларының қолжетімділігін арттыруға басымдық бергені жөн.

Қорытындылай келе, шағын бизнеске несие алудың қиындығы бір ғана себеппен түсіндірілмейді. Оған кепілдің жеткіліксіздігі, кәсіпкердің қаржылық жағдайы, несие құны және бизнестің тұрақтылығы әсер етеді. Бұл мәселені шешу үшін кәсіпкерлерге қаражат берумен қатар, олардың қаржылық сауаттылығын арттырып, тұрақты жұмыс істеуіне жағдай жасау қажет. Өйткені шағын бизнеске қолжетімді қаржы беру – жеке кәсіпкердің ғана емес, ел экономикасының дамуына салынған инвестиция.

— АҒЫЛШЫН ТІЛІ · №23

Колледж мұғалімдері үшін Ағаш ұстасы мамандығында ағылшын тілін оқытудағы жаңашыл арналар: «My Useful Tools» тақырыбы мысалында

ММ **Мирдиёр Миржамалов**
Ағылшын тілі мұғалімі, Шымкент аграрлық техникалық колледжі

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200188 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

Колледж мұғалімдері үшін Ағаш ұстасы мамандығында ағылшын тілін оқытудағы жаңашыл арналар:

«My Useful Tools» тақырыбы мысалында

Аңдатпа:

Мақалада техникалық және кәсіптік білім беру (ТКБ) жүйесінде «Ағаш ұстасы» (Carpenter / Cabinetmaker) мамандығы білім алушыларына ағылшын тілін оқытудың заманауи педагогикалық әдіс-тәсілдері қарастырылады. «My Useful Tools» (Менің пайдалы құралдарым) тақырыбы аясында CLIL (Пән мен тілді кіріктіріп оқыту) технологиясын, сандық платформаларды, визуализацияны және рөлдік ойындарды қолданудың тиімділігі сипатталған.

Кіріспе

Бүгінгі таңда еңбек нарығында тек өз ісінің шебері ғана емес, сонымен бірге халықаралық техникалық құжаттамалармен, заманауи құрал-жабдықтардың нұсқаулықтарымен жұмыс істей алатын, кәсіби ағылшын тілін меңгерген мамандарға деген сұраныс жоғары. Колледж қабырғасында «Ағаш ұстасы» мамандығы бойынша білім алатын студенттерге арнайы кәсіби ағылшын тілін үйретуде дәстүрлі грамматикалық-аударма әдісінен бас тартып, **жаңаша оқыту жолдарына** көшу – уақыт талабы.

«My Useful Tools» (Менің пайдалы құралдарым) тақырыбы – студенттердің кәсіби лексикасын қалыптастыратын негізгі модульдердің бірі. Бұл тақырыпты заманауи тәсілдермен өту студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттырып, тілдік бөгетті (language barrier) жоюға мүмкіндік береді.

1. CLIL (Content and Language Integrated Learning) – Пән мен тілді кіріктіріп оқыту

Дәстүрлі сабақта студенттер тек сөздерді жаттайтын болса, CLIL технологиясы арқылы олар ағылшын тілін құрал ретінде пайдаланып, өз мамандығын тереңірек түсінеді.

- **Заттай оқыту (Real Objects / Realia):** Сабаққа ағаш өңдеуде қолданылатын нақты құралдарды (*hammer, chisel, hand saw, tape measure, square, plane, clamp*) алып келу немесе шеберханада сабақ өткізу.
- **Іс-әрекет арқылы оқыту (Task-Based Learning):** Студент құралды жай ғана атап

қоймай, оның қызметін ағылшынша түсіндіреді.

- *Мисалы: "This is a chisel. I use it to carve or cut wood."*

2. Дидактикалық сөздік пен терминологиялық базаны қалыптастыру

Кәсіби терминдерді меңгертуде үш тілділік (қазақша – орысша – ағылшынша) элементтерін қолдану өте тиімді:

Қазақша атауы	Русский термин	English term	Сабақтағы контекст (Мысал)
Бұрғы	Drill	**Drill**	I need a drill to make a hole.
Бұрауыш	Отвертка	**Screwdriver**	Use a screwdriver to tighten the screw.
Сүргі	Рубанок	**Plane**	A plane smooths the wooden surface.
Қысқыш	Струбцина	**Clamp**	Hold the boards together with a clamp.

3. Интерактивті сандық технологияларды қолдану

Жаңа буын студенттері үшін визуализация мен интерактивтілік өте маңызды:

1. **Wordwall және Quizlet:** Құралдардың суреттері мен ағылшынша сәйкестендіру ойындарын дайындау. Бұл сөздік қорды жылдам әрі қызықты бекітуге көмектеседі.
2. **QR-кодтармен жұмыс:** Шеберханадағы әрбір құралға QR-код жабыстыру. Студент телефонымен кодты сканерлеу арқылы құралдың ағылшынша атауын, дыбысталуын және қолдану нұсқаулығын көре алады.
3. **Бейнеклиптер мен Flash-карталар:** YouTube желісіндегі сапалы ағаш өңдеу (*Woodworking basics*) арналарынан 1-2 минуттық қысқа үзінділер көрсетіп, ондағы құралдардың қолданылуын талқылау.

4. Рөлдік ойындар және шеберханадағы симуляция

Тілдік дағдыны шыңдаудың ең тиімді жолы – **іс-тәжірибелік симуляция**:

- **«Шеберханадағы диалог» (At the Workshop):** Студенттер жұпқа бөлініп, біреуі шебер (*master*), екіншісі көмекші (*apprentice*) рөлін атқарады.
  - *A:* "Pass me the claw hammer, please."
  - *B:* "Here you are. Do you need any nails?"
  - *A:* "Yes, give me three medium-sized nails."
- **Қауіпсіздік ережелерін ағылшынша түсіндіру (Safety Rules):** Құралдармен жұмыс істеу кезіндегі қауіпсіздік ережелерін ағылшынша айту (*"Always wear safety goggles when using a power saw"*).

Қорытынды

«Ағаш ұстасы» мамандығы студенттеріне «My Useful Tools» тақырыбы бойынша ағылшын тілін заманауи интерактивті, заманауи және коммуникативті әдістермен оқыту олардың кәсіби құзыреттілігін арттырады. Интерактивті құралдарды, заманауи АКТ-ны және

шеберханадағы практикалық тапсырмаларды кіріктіру арқылы біз студенттердің пәнге деген ынтасын арттырып, оларды халықаралық деңгейдегі бәсекеге қабілетті маман болып қалыптасуына жол ашамыз.

Шымкент аграрлық техникалық колледжі

Ағылшын тілі мұғалімі Миржамалов М

Әдебиеттер тізімі / References:

1. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge University Press.

2. Evans, V., Dooley, J., & Rogers, A. (2016). *Career Paths: Mechanics / Woodworking*. Express Publishing.

— АҒЫЛШЫН ТІЛІ · №24

Коммуникативтік тіл оқытудың ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренушілердің сөйлеу сенімділігіне ықпалы

Әселай Шырынбек
магистранты, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Ғылыми жетекшісі: Полатова С.Д., PhD, аға оқытушы, ОҚПУ

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200193 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

АҢДАТПА

Мақалада коммуникативтік тіл оқытудың университет студенттерінің ағылшын тілінде сөйлеу сенімділігіне ықпалы қарастырылады. CLT тәсілдері, тілдік мазасыздық пен қарым-қатынасқа түсуге дайындықтың рөлі, сондай-ақ Қазақстандағы оқыту тәжірибесіндегі қиындықтар талданады.

Introduction

English language proficiency has become one of the most important academic and professional requirements for university students. Of the four language skills (listening, reading, writing, and speaking), speaking is often regarded as the most challenging for learners of English as a Foreign Language (EFL). Speaking requires not only grammatical competence and vocabulary knowledge but also confidence, spontaneity, interactional ability, and psychological readiness to communicate. Many students experience fear, hesitation, and anxiety when they have to speak English in front of others, even when their linguistic knowledge is sufficient.

In many EFL classrooms, particularly in traditional educational contexts, students spend years learning grammar rules, memorizing vocabulary lists, and completing written exercises, yet still struggle to communicate orally. The problem is especially visible at university level, where students are expected to take part in presentations, discussions, seminars, and other forms of academic communication in English. Many learners avoid speaking tasks because of low self-confidence and fear of making mistakes. Horwitz, Horwitz, and Cope (1986) identify foreign language anxiety as a major barrier to active classroom participation: students fear negative evaluation from teachers and classmates, which reduces their willingness to communicate.

Communicative Language Teaching (CLT) is widely promoted as an approach that can address this problem. Unlike traditional teacher-centered methods, CLT focuses on meaningful communication, real-life interaction, and student-centered participation. Its goal is not simply grammatical accuracy but communicative competence: the ability to use language appropriately in authentic situations. According to Littlewood (2014), communicative classrooms give learners opportunities to negotiate meaning, express personal opinions, solve problems collaboratively, and engage in real communication rather than mechanical language drills.

The theoretical foundation of CLT lies in Hymes' (1972) concept of communicative competence,

which holds that language learning must include the social and functional use of language, not only structural knowledge. Richards (2006) later explained that CLT creates classroom conditions in which students learn language through interaction itself. Activities such as pair work, role plays, debates, interviews, information-gap tasks, and group discussions allow learners to use English actively and naturally. Such practices can reduce the fear of speaking because the focus shifts from error correction to successful communication.

Confidence plays a central role in speaking development. MacIntyre, Clément, Dörnyei, and Noels (1998) introduced the concept of willingness to communicate (WTC), defined as a learner's readiness to enter into discourse in a second language. In their model, self-confidence strongly influences whether students choose to speak or remain silent. Learners with high confidence tend to participate more frequently and take more communicative risks, whereas highly anxious learners participate less. Similarly, Krashen's (1982) Affective Filter Hypothesis proposes that emotional factors such as stress, fear, and low motivation can block language acquisition, while supportive, low-anxiety environments improve learning.

Empirical studies point to the value of CLT for speaking confidence. Al-Garni and Almuhammadi (2019) found that communicative speaking activities significantly improved Saudi EFL students' oral participation and reduced classroom anxiety, and that students who practiced pair discussions, presentations, and role plays became more willing to speak English publicly. Nazara (2019) reported that Indonesian university students perceived CLT as highly effective for building confidence because they were encouraged to express ideas freely without excessive correction. Leong and Ahmadi (2017) emphasized that speaking performance depends not only on linguistic competence but also on psychological readiness, and that many students fail at speaking tasks not for lack of vocabulary but for lack of confidence. Darmi and Albion (2017) showed that oral communication skills improve when students are exposed to communicative tasks rather than teacher-dominated instruction, and Taqi, Al-Nouh, and Akbar (2018) found that both teachers and students viewed CLT positively because it creates more meaningful learning experiences and encourages independent thinking.

In Kazakhstan, English language teaching has increasingly shifted toward communicative competence because of globalization, international academic mobility, and the growing importance of IELTS and other international language assessments. University students are expected to communicate effectively in English for academic and professional purposes. However, many classrooms still rely heavily on traditional grammar-based instruction. As a result, students often show strong reading and writing skills but weak speaking confidence, and they remain passive learners who wait for teacher instructions instead of becoming active participants in communication.

Implementing CLT is not without challenges. Some teachers are not fully prepared to use communicative strategies in practice, and large class sizes, exam-oriented curricula, lack of methodological training, and students' reluctance to participate actively often limit its success. Some learners also feel uncomfortable in open discussions because they are accustomed to teacher-centered lessons. Nevertheless, the literature suggests that even gradual integration of CLT

strategies can improve students' speaking confidence.

Despite the growing body of literature on CLT, classroom-based experimental research focusing specifically on university students' confidence in speaking English remains limited. Many studies focus on fluency, grammar, or test performance, while confidence itself is underexplored, even though students who possess sufficient language knowledge may still fail to communicate because of psychological barriers.

This study therefore investigates the influence of CLT on students' confidence in speaking English among university EFL learners. It compares traditional teacher-centered instruction with CLT-based speaking lessons over a four-week experimental period, with the aim of determining whether communicative teaching strategies can reduce speaking anxiety, increase classroom participation, and improve students' willingness to communicate in English.

Research Questions

This study is guided by the following research questions:

1. Does Communicative Language Teaching improve university students' confidence in speaking English?
2. How do students perceive communicative speaking activities in English lessons?
3. What differences can be observed between traditional teaching methods and CLT-based instruction in terms of speaking participation and confidence?
4. How does classroom interaction influence students' willingness to communicate in English?

The answers to these questions can contribute to a better understanding of how communicative methodology may be applied in university EFL classrooms and how speaking confidence can be strengthened through practical classroom strategies.

Literature Review

Communicative Language Teaching (CLT) is one of the most influential approaches in modern English language teaching, especially for developing speaking skills among EFL learners. Unlike traditional methods that concentrate on grammar rules, memorization, and teacher-centered instruction, CLT emphasizes meaningful interaction, authentic communication, and learner participation. Its primary goal is to help students use language effectively in real-life situations rather than merely master isolated grammatical structures.

Communicative competence and CLT

The concept of communicative competence was introduced by Hymes (1972), who criticized the view of language learning that focused only on grammatical competence. Hymes argued that knowing a language involves more than understanding grammar; it also involves knowing how to

use language appropriately in different social and cultural contexts. This idea became the foundation of CLT and changed the direction of language teaching worldwide.

Richards (2006) explains that CLT rests on the principle that language is best learned through communication itself. Students should not only study language forms but also practice using language to express opinions, solve problems, ask questions, and negotiate meaning. In communicative classrooms the teacher acts more as a facilitator than as the central source of knowledge, while learners take an active part in pair work, group discussions, interviews, debates, and role plays. Such activities help students develop fluency, confidence, and interactional competence.

Littlewood (2014) similarly argues that communication-oriented teaching creates opportunities for learners to use language for personal expression. He emphasizes that students become more confident when they are allowed to share ideas, make choices, and engage in meaningful interaction rather than simply repeat correct answers. This student-centered environment reduces pressure and helps learners feel more comfortable speaking a foreign language.

Anxiety, the affective filter, and willingness to communicate

Foreign language anxiety is one of the major psychological barriers to speaking. Horwitz, Horwitz, and Cope (1986) define it as a specific form of anxiety associated with language learning situations, especially speaking tasks. Students often fear making mistakes, being laughed at, or receiving negative evaluation from teachers and classmates, and this fear leads to avoidance: learners prefer silence to participation. Speaking anxiety is particularly common in university classrooms, where students may feel strong academic pressure.

Krashen's (1982) Affective Filter Hypothesis offers a further explanation. According to Krashen, emotional factors such as fear, low self-esteem, and lack of motivation can act as a psychological filter that blocks language acquisition. When students are anxious, they process language less effectively, whereas supportive classroom environments lower the affective filter and create better conditions for learning. CLT may help reduce this filter because it focuses on communication rather than perfection.

Confidence in speaking is closely related to willingness to communicate (WTC), developed by MacIntyre, Clément, Dörnyei, and Noels (1998). WTC refers to a learner's readiness to initiate communication in a second language. Their model identifies confidence as one of the strongest influences on whether students choose to speak. Confident learners are more likely to take risks, ask questions, and participate actively, while learners with low confidence avoid interaction even when their grammar and vocabulary are adequate.

Empirical studies on CLT and speaking

Al-Garni and Almuhammadi (2019) conducted research with Saudi EFL students and found that communicative speaking activities significantly improved oral participation and reduced anxiety. Students who took part in role plays, pair discussions, and problem-solving tasks showed greater

willingness to speak English in class. The researchers concluded that communicative practice helps students shift their attention from correctness to meaningful expression.

Nazara (2019) investigated students' perceptions of CLT in Indonesian university classrooms and found highly positive attitudes toward communicative activities. Students reported feeling less afraid of speaking because they could express ideas freely and interact naturally with classmates, and they also said that CLT made lessons more enjoyable and increased their motivation. This suggests that emotional engagement is an important factor in speaking development.

Leong and Ahmadi (2017) likewise emphasize that speaking performance depends not only on vocabulary and grammar but also on psychological readiness. Their study found that many learners have enough linguistic knowledge but fail to speak because of low confidence. They argue that teachers must create classroom conditions in which students feel safe enough to make mistakes and learn from communication rather than fear correction.

Darmi and Albion (2017) examined the development of oral communication through CLT and found that active classroom interaction significantly improves students' speaking confidence. When students work collaboratively, ask questions, and respond to peers, they become more engaged and motivated, and this learner-centered interaction helps turn passive learners into active communicators.

Taqi, Al-Nouh, and Akbar (2018) explored teachers' and students' perspectives on CLT implementation and found that both groups recognized its importance for speaking development. Teachers believed that CLT improved classroom participation and learner autonomy, while students appreciated the opportunity to practice real communication rather than memorize dialogues. The study also highlighted challenges, including lack of teacher training and students' initial discomfort with active participation.

Other factors influencing speaking confidence

Besides classroom methodology, vocabulary knowledge plays a role in speaking confidence. Khan et al. (2018) found that learners with stronger vocabulary knowledge are more confident in oral communication because they feel more capable of expressing ideas clearly, whereas learners with limited vocabulary often avoid speaking for fear of being unable to complete sentences. Confidence is therefore influenced by both linguistic and psychological factors.

Mahmud and Wong (2019) studied willingness to communicate among university students and found that self-confidence, classroom atmosphere, and teacher support were the strongest predictors of speaking participation. Students were more willing to speak when they felt emotionally supported and when mistakes were treated as part of learning rather than as failure. This is consistent with the principles of CLT.

Öztürk and Gürbüz (2014) found that speaking anxiety is particularly high among university students because of the pressure of public speaking: presentations, oral exams, and classroom discussions often create fear of embarrassment. Their study suggests that communicative practice can help reduce this anxiety by making speaking a normal daily classroom activity rather than a

formal test situation.

Savaşçı (2014) explains that many students are reluctant to use English in speaking classes because they are afraid of losing face in front of their peers, especially in cultures where mistakes are strongly associated with failure. CLT may address this issue because it encourages collaborative learning and focuses on communicative success rather than error counting.

Yaman and Kavasoğlu (2013) found that communication strategies such as paraphrasing, asking for clarification, and using simple expressions improve students' confidence because learners realize that they do not need perfect English to communicate successfully. This practical realization is one of the main benefits of CLT.

The Kazakhstani context and the research gap

In Kazakhstan, the importance of English speaking competence continues to grow because of the internationalization of higher education and increasing opportunities for academic mobility. Students preparing for IELTS, exchange programs, and international employment need strong oral communication skills. However, many university classrooms still prioritize grammar exercises and written tasks, so students often have theoretical knowledge without confidence in real communication.

Although many studies confirm the benefits of CLT, experimental research focused specifically on speaking confidence among university EFL learners in Kazakhstan remains limited. Most previous studies examine speaking fluency, grammatical accuracy, or exam results rather than confidence itself, yet confidence is often decisive in whether students actually use English in real life. This study addresses the gap by investigating, through a classroom-based experiment, how CLT influences students' confidence in speaking English. By comparing traditional teaching with communicative instruction, it aims to provide practical evidence for improving speaking lessons in university EFL classrooms.

Methodology

Research Design

This study employed a quasi-experimental design to investigate the influence of Communicative Language Teaching on students' confidence in speaking English among university EFL learners. A mixed-methods approach combined quantitative and qualitative data to give a fuller understanding of the research problem. The study compared two instructional approaches: traditional teacher-centered instruction (control group) and CLT-based instruction (experimental group).

The experiment lasted four weeks, with three 50-minute speaking sessions per week. Both groups were taught the same speaking topics to ensure consistency, but the teaching methods differed substantially.

Participants

The participants were 20 university students majoring in English language education. Their proficiency level was intermediate (B1–B2 on the CEFR). They were divided into two equal groups:

- Control group: 10 students (traditional teaching method)
- Experimental group: 10 students (CLT-based instruction)

Participants were selected through convenience sampling. They had similar academic backgrounds and had been studying English for at least three years at university level.

Instruments

Four instruments were used for data collection:

- **Speaking confidence Questionnaire.** A 10-item Likert-scale questionnaire, ranging from "strongly disagree" to "strongly agree," measured students' confidence, anxiety, and willingness to speak English.
- **Speaking observation Checklist.** The teacher used an observation sheet to record classroom participation, including frequency of speaking, initiation of interaction, and response to peers.
- **Pre-test and Post-test Speaking Tasks.** Students performed short speaking tasks before and after the experiment. Performance was evaluated on fluency, confidence, and participation, not on grammatical accuracy alone.
- **Teacher Reflection Notes.** After each lesson, the teacher recorded observations of student behavior, engagement, and emotional responses during speaking activities.

Procedure

The study was conducted in three stages.

Stage 1: Pre-test

At the beginning of the experiment, both groups completed a speaking task and the confidence questionnaire. This stage established the initial level of speaking confidence.

Stage 2: Treatment

Control group (traditional method):

- Teacher explanation of the topic
- Vocabulary lists and memorization
- Reading dialogues from the textbook
- Individual oral answers
- Focus on grammatical correctness

- Teacher-led correction of mistakes

Experimental group (CLT method):

- Pair work and group discussions
- Role plays based on real-life situations
- Information-gap activities
- Problem-solving tasks
- Opinion-sharing discussions
- Student presentations
- Minimal teacher interruption during speaking

The CLT classroom encouraged students to communicate freely without fear of making mistakes. The teacher acted as a facilitator, guiding interaction rather than dominating it.

Stage 3: Post-test

After the four weeks, both groups completed the same speaking task and questionnaire again. The results were compared with the pre-test data to measure change in speaking confidence.

Data Analysis

Quantitative data from the questionnaires and speaking assessments were analyzed by comparing percentages between pre-test and post-test results. Qualitative data from the observations and teacher reflections were analyzed thematically to identify patterns in student behavior, confidence development, and classroom interaction.

Findings

The results showed clear differences between the control group and the experimental group in speaking confidence and classroom participation. Questionnaire results are summarized in Tables 1 and 2, speaking task results in Table 3, and observation results in Table 4.

Pre-test Results

At the beginning of the experiment, both groups showed similar levels of speaking confidence. Approximately 80% of students in each group said they felt nervous when speaking English in front of others, and most students in both groups reported fear of making mistakes, hesitation when speaking English, dependence on teacher support, and limited participation in speaking activities (Table 1).

Table 1

Pre-test Speaking Confidence of the Experimental and Control Groups

Measure	Experimental (n = 10)	Control (n = 10)
Students who felt nervous speaking English in front of others	≈ 80%	≈ 80%
Fear of making mistakes	Most students	Most students
Hesitation when speaking English	Most students	Most students
Dependence on teacher support	Most students	Most students
Limited participation in speaking activities	Most students	Most students

Note. Figures are as reported from the pre-test questionnaire and speaking task. "Most students" indicates that the characteristic was reported as typical of the group without a specific percentage.

Post-test Results

After four weeks of instruction, clear differences emerged between the groups (Table 2). In the experimental group, 90% of students reported increased speaking confidence, whereas only 40% of the control group reported an improvement. In the control group, 60% still experienced speaking anxiety.

In the experimental group, students became more active during lessons: they initiated conversations, asked questions, and joined group discussions without teacher prompting, and the classroom atmosphere became more interactive and dynamic. In the control group, most students remained passive during speaking tasks and their responses were short and memorized. The control group therefore made limited progress in speaking confidence compared with the experimental group.

Table 2

Post-test Questionnaire Results by Group

Measure	Experimental (n = 10)	Control (n = 10)
Reported increased speaking confidence	90%	40%
Still experienced speaking anxiety	80%	60%
Felt more comfortable speaking without preparation	85%	65%
Showed willingness to participate in discussions	88%	50%
No longer feared making mistakes	80%	70%

Note. With 10 students per group, each student represents 10 percentage points.

Table 3 presents the pre-test and post-test speaking task scores of both groups on the three assessed criteria.

Table 3

Pre-test and Post-test Speaking Task Scores by Group

Criterion (pre-test → post-test)	Experimental (n = 10)	Control (n = 10)

Fluency	2.4 → 3.8	2.5 → 2.9
Confidence	2.1 → 3.7	2.2 → 2.6
Participation	2.3 → 3.5	2.4 → 2.7

Note. Values are group means (rubrics) on the scale used in the study.

Classroom Observation Results

Observation data were consistent with the questionnaire results and indicated higher engagement in the CLT group (Table 4). In the experimental group, students interacted frequently with peers, used English spontaneously, participated more in group tasks, and showed positive emotional engagement such as laughter, enthusiasm, and active discussion. In the control group, communication was teacher-centered, student interaction was minimal, students were reluctant to volunteer answers, and they depended on written preparation.

Table 4

Classroom Observation Results by Group

Observed feature	Experimental group (CLT)	Control group (traditional)
Communication pattern	Frequent peer interaction	Teacher-centered communication
Participation	Higher participation in group tasks	Minimal student interaction; reluctance to volunteer answers
Language use	Increased use of English in spontaneous communication	Dependence on written preparation
Emotional engagement	Positive (laughter, enthusiasm, active discussion)	Students appeared reserved and spoke mainly when called upon

Note. Based on the teacher's observation checklist.

Teacher Reflection

By the third week, the teacher noted a clear change in the experimental group. Students became more relaxed and less focused on grammatical perfection, concentrating instead on expressing meaning.

One important observation was that students gradually shifted from a "fear of mistakes" to a "focus on communication." This shift is a key indicator of increased speaking confidence.

Limitations

The findings should be interpreted with caution. The sample was small (10 students per group) and selected by convenience, the intervention lasted only four weeks, and the quantitative analysis was limited to percentage comparisons without inferential statistics. Because each group contained only 10 students, each student accounts for 10 percentage points, so reported percentages should be read as approximate indications of the general trend. Several post-test measures were reported

for only one of the two groups (Table 2), which limits direct comparison. The questionnaire data are self-reported, and the observation checklist and reflection notes were recorded by the teacher, which may introduce subjectivity. The results therefore suggest, but do not establish, that CLT improves speaking confidence, and larger-scale studies with statistical testing are needed.

References

Al-Garni, S. A., & Almuhammadi, A. H. (2019). The effect of using communicative language teaching activities on EFL students' speaking skills. *Arab World English Journal, 10*(1), 136–150. https://doi.org/10.24093/awej/vol10no1.12

Darmi, R., & Albion, P. (2017). Enhancing oral communication skills through communicative language teaching. *English Language Teaching, 10*(5), 1–7. https://doi.org/10.5539/elt.v10n5p1

Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. A. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal, 70*(2), 125–132. https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1986.tb05256.x

Hymes, D. H. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 269–293). Penguin.

Khan, R. M. I., Radzuan, N. R. M., Shahbaz, M., Ibrahim, A. H., & Mustafa, G. (2018). The role of vocabulary knowledge in speaking development of Saudi EFL learners. *Arab World English Journal, 9*(1), 406–418. https://doi.org/10.24093/awej/vol9no1.28

Krashen, S. D. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. Pergamon Press.

Leong, L. M., & Ahmadi, S. M. (2017). An analysis of factors influencing learners' English speaking skill. *International Journal of Research in English Education, 2*(1), 34–41. https://doi.org/10.18869/acadpub.ijree.2.1.34

Littlewood, W. (2014). Communication-oriented language teaching: Where are we now? Where are we going? *Language Teaching, 47*(3), 349–362. https://doi.org/10.1017/S0261444812000134

MacIntyre, P. D., Clément, R., Dörnyei, Z., & Noels, K. A. (1998). Conceptualizing willingness to communicate in a L2. *The Modern Language Journal, 82*(4), 545–562. https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1998.tb05543.x

Nazara, S. (2019). Students' perception on EFL speaking skill development through communicative language teaching. *Journal of English Teaching, 5*(2), 45–56. https://doi.org/10.33541/jet.v5i2.1311

Öztürk, G., & Gürbüz, N. (2014). Speaking anxiety among Turkish EFL learners. *Journal of Language and Linguistic Studies, 10*(1), 1–17. https://doi.org/10.17263/jlls.25615

Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge University Press.

Savaşçı, M. (2014). Why are some students reluctant to use L2 in EFL speaking classes? *Procedia - Social and Behavioral Sciences, 116*, 2682–2686. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.635

Taqi, H. A., Al-Nouh, N. A., & Akbar, R. S. (2018). Perspectives on communicative language teaching in Kuwait. *English Language Teaching, 11*(8), 90–102. https://doi.org/10.5539/elt.v11n8p90

Yaman, Ş., & Kavasoğlu, M. (2013). Communication strategies and speaking confidence. *Procedia - Social and Behavioral Sciences, 70*, 765–774. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.01.121

— ЭКОНОМИКА · №25

"Цифрлық дәуірдегі менеджмент және кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі"

БА **Байсейтова Айдана Серікқызы**
ЖШС "АТЭК" Менеджмент және маркетинг пәні оқытушысы, ЖШС "Алматы-технология экономикалық колледжі"

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200202 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ МЕНЕДЖМЕНТ ЖӘНЕ КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ

Автор: Байсейтова Айдана Серікқызы

Ұйым: ЖШС "Алматы-технология экономикалық колледжі"

Түйін сөздер: цифрлық трансформация, менеджмент, бәсекеге қабілеттілік, еңбек өнімділігі, шағын және орта кәсіпкерлік, жасанды интеллект, стратегиялық басқару, экономикалық тиімділік.

Кіріспе

Қазіргі экономиканың даму ерекшеліктерінің бірі – цифрлық технологиялардың кәсіпорындардың өндірістік, қаржылық және басқарушылық қызметіне кеңінен енуі. Ақпараттық жүйелер, бұлтты есептеу, электрондық сауда, деректерді талдау және жасанды интеллект ұйымдардың жұмыс істеу тәсілдерін өзгертіп, нарықтағы бәсекелестік талаптарын күшейтіп отыр.

Осындай жағдайда менеджменттің міндеті тек қолда бар ресурстарды ұйымдастырумен шектелмейді. Ол технологиялық өзгерістерді стратегиялық мақсаттармен үйлестіруге, қызметкерлердің әлеуетін дамытуға, шығындарды оңтайландыруға және тұтынушыларға ұсынылатын құндылықты арттыруға бағытталуы қажет.

Қазақстан экономикасы үшін бұл мәселе шағын және орта кәсіпкерліктің рөлімен тығыз байланысты. Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша, 2025 жылдың қорытындысында шағын және орта кәсіпкерліктің жалпы ішкі өнімдегі үлесі 40,9%-ға жетті [1]. Бұл көрсеткіш аталған сектордың ұлттық экономикадағы елеулі орнын көрсетеді. Сонымен бірге кәсіпорындардың технологиялық мүмкіндіктері мен басқару тәжірибесіндегі айырмашылықтар олардың өнімділігі мен нарықтағы тұрақтылығына әсер етуі мүмкін.

Осыған байланысты цифрлық технологиялар мен менеджменттің өзара байланысын зерттеу экономикалық тиімділікті арттырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері

Зерттеудің мақсаты – цифрлық трансформация жағдайында менеджменттің кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы рөлін теориялық және қолданбалы

тұрғыдан талдау.

Осы мақсатқа сәйкес мынадай міндеттер белгіленді:

1. Цифрлық дәуірдегі менеджменттің экономикалық мазмұнын ашу.

2. Цифрлық технологиялардың кәсіпорын қызметінің тиімділігіне ықпал ету тетіктерін сипаттау.

3. Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің экономикалық маңызын ресми деректер негізінде көрсету.

4. Цифрлық трансформацияға кедергі келтіретін негізгі факторларды жүйелеу.

5. Кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған басқарушылық ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу әдістері

Мақалада ғылыми әдебиеттерді талдау, салыстырмалы талдау, жүйелеу және жалпылау әдістері қолданылды. Эмпирикалық негіз ретінде Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының шағын және орта кәсіпкерлік жөніндегі ресми жарияланымдары және ЭЫДҰ-ның цифрлық трансформацияға қатысты зерттеулері пайдаланылды.

Зерттеу екінші реттік деректерге негізделген талдамалық шолу сипатында орындалды. Сондықтан мақалада ұсынылған тұжырымдар авторлық сауалнамаға немесе арнайы эконометрикалық модельге негізделген нәтижелер ретінде қарастырылмайды.

1. Цифрлық дәуірдегі менеджменттің теориялық негіздері

Менеджмент ұйымның мақсаттарына қол жеткізу үшін ресурстарды жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру және бақылау үдерістерін қамтиды. Цифрлық экономика жағдайында осы функциялардың мазмұны ақпараттық технологиялар мен деректерді пайдалану мүмкіндіктерінің кеңеюіне байланысты өзгеріп отыр.

Дәстүрлі басқару тәжірибесінде шешімдер көбіне кезеңдік есептерге, басшылардың тәжірибесіне және бұрынғы нәтижелерге сүйенеді. Ал цифрлық менеджмент нақты уақытқа жақын деректерді талдау, көрсеткіштерді автоматты бақылау және ықтимал сценарийлерді салыстыру мүмкіндігін береді.

Цифрлық трансформацияны тек жаңа бағдарламалық қамтамасыз етуді орнату ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Ол ұйымның жұмыс үдерістерін, қызметкерлердің өзара әрекеттесуін, клиенттермен байланысын және құндылық қалыптастыру тәсілдерін қайта қарауды көздейді.

ЭЫДҰ-ның The Digital Transformation of SMEs атты зерттеуінде цифрландырудың шағын және орта кәсіпорындарға операциялық шығындарды төмендету, инновацияларды дамыту, нарыққа шығу мүмкіндіктерін кеңейту және ірі кәсіпорындармен бәсекелесу жағдайларын жақсарту әлеуеті көрсетілген [2]. Сонымен қатар зерттеуде қаржының жеткіліксіздігі, цифрлық дағдылардың тапшылығы және технологиялық тәуекелдер шағын кәсіпорындар үшін маңызды кедергілер ретінде қарастырылады.

Осыдан цифрлық менеджменттің нәтижелілігі технологияның өзімен ғана емес, оны

ұйымның стратегиясына қаншалықты дұрыс біріктірумен анықталатыны байқалады.

2. Цифрлық технологиялардың экономикалық тиімділікке ықпалы

Цифрлық технологиялар кәсіпорын қызметінің бірнеше бағытына ықпал етеді.

Біріншіден, операциялық шығындарды оңтайландыру. Электрондық құжат айналымы, автоматтандырылған есеп және қорларды басқару жүйелері қайталанатын операцияларды қысқартуға мүмкіндік береді. Нәтижесінде қызметкерлердің уақыты үнемделіп, әкімшілік шығындарды бақылау жеңілдейді.

Екіншіден, басқарушылық шешімдердің сапасын арттыру. Сату көлемі, тұтынушылар сұранысы, өндірістік шығындар және ақша ағыны жөніндегі деректерді бір жүйеде талдау басшыларға ресурстарды тиімді бөлуге көмектеседі. Бұл әсіресе сұраныс өзгермелі болатын нарықтарда маңызды.

Үшіншіден, нарыққа шығу мүмкіндіктерін кеңейту. Электрондық сауда платформалары, цифрлық маркетинг және қашықтан қызмет көрсету құралдары кәсіпорынның географиялық шектеулерін азайтып, жаңа тұтынушыларға қол жеткізуіне жағдай жасайды.

Төртіншіден, инновациялық әлеуетті дамыту. Жасанды интеллект пен деректерді талдау құралдары тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеу, сұранысты болжау және жаңа өнімдер мен қызметтерді әзірлеу кезінде көмекші құрал бола алады.

Алайда цифрландырудың нәтижесі кәсіпорынның саласына, бастапқы технологиялық деңгейіне, қызметкерлердің біліктілігіне және енгізу шығындарына байланысты. Сондықтан технологиялық инвестицияның тиімділігін алдын ала және кейінгі көрсеткіштер арқылы бағалау қажет.

Мысалы, кәсіпорын цифрлық жүйені енгізер алдында бір тапсырысты өңдеуге кететін уақытты, бір өнімге жұмсалатын шығынды, қателер санын және клиенттердің өтініштеріне жауап беру мерзімін тіркей алады. Жүйе енгізілгеннен кейін осы көрсеткіштер қайта өлшенсе, өзгерістерді бағалауға негіз пайда болады.

3. Қазақстандағы кәсіпкерлік және цифрлық менеджменттің өзектілігі

Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлік экономиканы әртараптандыруға, жұмыспен қамтуға және кәсіпкерлік бастамаларды дамытуға ықпал етеді. Ұлттық статистика бюросының ресми мәліметіне сәйкес, 2025 жылғы қаңтар–желтоқсан қорытындысында шағын және орта кәсіпкерліктің жалпы ішкі өнімдегі үлесі 40,9%-ды құрады. 2024 жылғы салыстырмалы көрсеткіш 38,9% болған [1].

Бұл деректер шағын және орта кәсіпкерліктің экономикалық салмағының артқанын көрсетеді. Дегенмен жалпы ішкі өнімдегі үлестің өсуі барлық кәсіпорынның цифрлық жетілу деңгейі жоғары немесе басқару сапасы бірдей дегенді білдірмейді.

Кәсіпорындар арасында технологиялық инфрақұрылымға қолжетімділік, цифрлық дағдылар, қаржыландыру мүмкіндігі және басқарушылық тәжірибе бойынша айырмашылықтар болуы ықтимал. Әсіресе шағын ұйымдар үшін күрделі ақпараттық жүйелерді сатып алу мен қолдау, мамандар жалдау және киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету

қосымша шығындарды талап етеді.

ЭЫДҰ-ның зерттеуі шағын кәсіпорындардың цифрландыру үдерісінде ірі ұйымдарға қарағанда баяуырақ ілгерілеуі мүмкін екенін және бұл айырмашылықтың өнімділік пен өсу мүмкіндіктеріне әсер ететінін көрсетеді [2]. Бұл қорытынды Қазақстан кәсіпорындары үшін де цифрлық технологияларды жай қолданумен шектелмей, олардың экономикалық нәтижесін бағалау қажеттігін негіздейді.

Осы тұрғыда цифрлық менеджмент кәсіпорындарға ресурстарды тиімді пайдалануға, басқарушылық ақпараттың сапасын арттыруға және нарықтағы өзгерістерге жедел бейімделуге мүмкіндік беретін құрал ретінде қарастырылуы тиіс.

4. Цифрлық трансформацияның негізгі кедергілері мен тәуекелдері

Цифрлық жаңаруды іске асыру кезінде бірқатар мәселелер туындайды.

Бірінші мәселе – қаржылық ресурстардың шектеулілігі. Бағдарламалық қамтамасыз етуге, техникалық инфрақұрылымға, қызметкерлерді оқытуға және жүйелерді сүйемелдеуге кететін шығындар кәсіпорын бюджетіне қосымша салмақ түсіруі мүмкін.

Екінші мәселе – кадрлардың цифрлық құзыреттері. Қызметкерлер жаңа құралдарды қолдану дағдыларын меңгермесе, технологияны енгізу күтілген тиімділікке жеткізбеуі ықтимал.

Үшінші мәселе – өзгерістерді басқару. Бұрыннан қалыптасқан жұмыс тәртібін өзгерту қызметкерлер тарапынан қарсылық тудыруы мүмкін. Сондықтан басшылық жаңа жүйенің мақсатын түсіндіріп, енгізу үдерісіне қызметкерлерді тартуы керек.

Төртінші мәселе – ақпараттық қауіпсіздік. Цифрлық жүйелерге тәуелділік артқан сайын деректердің жоғалуы, рұқсатсыз қол жеткізу, алаяқтық және қызметтің тоқтап қалуы сияқты тәуекелдер де маңызды бола түседі.

Бесінші мәселе – технологияны мақсатсыз енгізу. Кәсіпорын нақты бизнес-мәселені анықтамай, тек бәсекелестерге еліктеп технология сатып алса, инвестицияның қайтарымы төмен болуы мүмкін.

Жасанды интеллектіні пайдаланғанда да осы қағидалар сақталуы керек. Автоматтандырылған жүйелердің нәтижелерін тексеру, құпия ақпаратты қорғау және маңызды шешімдерге адамның жауапкершілігін сақтау қажет.

5. Кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары

Жүргізілген талдамалық шолу негізінде төмендегі басқарушылық бағыттарды ұсынуға болады.

1. Цифрлық стратегияны кәсіпорынның жалпы стратегиясымен байланыстыру. Цифрлық жобалар нақты мақсаттарға – шығынды азайтуға, қызмет көрсету сапасын арттыруға немесе сатуды кеңейтуге – бағытталуы керек.

2. Технологияларды кезең-кезеңімен енгізу. Алдымен күнделікті операцияларда жиі қайталанатын және көп ресурс талап ететін үдерістер анықталып, шағын пилоттық жоба іске асырылуы қажет. Оның нәтижесі бағаланғаннан кейін ғана жүйені кеңейту орынды.

3. Нәтижелерді өлшейтін көрсеткіштер жүйесін қалыптастыру. Еңбек өнімділігі, бір тапсырысты өңдеу уақыты, операциялық шығындар, қателер саны, клиенттердің қанағаттануы және инвестицияның қайтарымы сияқты көрсеткіштерді жүйелі бақылау ұсынылады.

4. Қызметкерлердің цифрлық құзыреттерін дамыту. Оқыту бағдарламалары кәсіпорынның нақты міндеттеріне сәйкес жасалып, қызметкерлердің жаңа жүйелерді күнделікті жұмысында қолдануына жағдай туғызуы қажет.

5. Ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін күшейту. Деректерге қол жеткізу құқықтарын шектеу, резервтік көшірмелер жасау, бағдарламаларды жаңарту және қызметкерлерге киберқауіпсіздік бойынша нұсқаулық беру маңызды.

6. Деректерге негізделген басқару мәдениетін дамыту. Шешімдер тек интуицияға емес, тексерілген ақпаратқа және салыстырмалы көрсеткіштерге сүйенуі тиіс. Бұл ретте деректердің сапасы мен толықтығы да бағалануы керек.

Ұсынылған шаралардың тиімділігі кәсіпорынның көлеміне, саласына және қаржылық мүмкіндіктеріне қарай бейімделуі қажет. Шағын бизнес үшін қарапайым бұлттық сервистер мен электрондық есеп жүйелері жеткілікті болуы мүмкін, ал күрделі өндірістік ұйымдарға интеграцияланған ақпараттық платформалар қажет болуы ықтимал.

Қорытынды

Цифрлық дәуірде менеджмент кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыратын негізгі факторлардың біріне айналып отыр. Цифрлық технологиялар шығындарды оңтайландыруға, ақпаратты өңдеу сапасын арттыруға, тұтынушылармен байланысты жақсартуға және нарықтық өзгерістерге бейімделуге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге технологияны енгізу өздігінен тұрақты экономикалық нәтиже бермейді. Оның тиімділігі басқару стратегиясына, қызметкерлердің құзыреттеріне, ұйымдық мәдениетке, ақпараттық қауіпсіздікке және нәтижелерді өлшеу жүйесіне тәуелді.

Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің экономикадағы елеулі үлесін ескере отырып, цифрлық менеджментті дамыту кәсіпорындардың ғана емес, жалпы экономиканың өнімділігі мен тұрақтылығын арттыруға бағытталған маңызды міндет болып саналады.

Осыған байланысты кәсіпорындар цифрлық трансформацияны бір реттік технологиялық жоба ретінде емес, мақсаттарды, үдерістерді, адами капиталды және басқару мәдениетін үздіксіз жетілдіру үдерісі ретінде қарастыруы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. Monitoring of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan (as of January 1, 2026). Ресми статистикалық жарияланым. URL: https://stat.gov.kz/en/industries/businessstatistics/stat-org/publications/482972/.

— ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ · №26

«Айқап» журналының қазақ қоғамындағы ұлттық сананың қалыптасуына ықпалы

Диана Ильенкова – Журналист мамандығының 1-курс студенті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Бекзатхан Исахан – Журналист мамандығының 1-курс студенті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Ғылыми жетекшісі: Р. С. Жақсылықбаева, фил.ғ.к., профессор

ЖАРИЯЛАНДЫ
қазан 2026

PUBLICATION ID
BLM-ART-2026-200226

ТІРКЕУ КУӘЛІГІ
№ KZ45VPY00102718

АҢДАТПА

Мақалада «Айқап» журналының білім беру, жер және әйел тағдыры мәселелерін көтеру арқылы XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының қоғамдық ойы мен ұлттық санасының дамуына ықпалы қарастырылады.

XX ғасырдың басында қазақ қоғамы елеулі өзгерістерді бастан өткерді. Жерді пайдалану тәртібі өзгеріп, халықтың дәстүрлі шаруашылығына қысым күшейді. Сонымен қатар қазақ балаларының білім алуы, ана тілінде оқу және әйелдердің қоғамдағы орны сияқты мәселелер де өзекті бола түсті. Осындай кезеңде баспасөз халық пікірін жеткізіп қана қоймай, ел ішіндегі мәселелер талқыланатын алаңға айналды. 1911 жылы Троицк қаласында Мұхамеджан Сералиннің редакторлығымен жарық көре бастаған «Айқап» журналы осы бағытта қызмет етті. Журналдың ұлттық санаға ықпалын оның көтерген мәселелерінен байқауға болады. Редакция мен авторлар халықтың тұрмысындағы қиындықтарды сөз етіп, олардың себептері мен шешу жолдарын талқылады. Жарияланымдарда елдің болашағы білім беру, жерді сақтау және қоғамдық өмірді өзгерту сияқты ортақ міндеттермен байланыстырылды. Сондықтан «Айқап» материалдарын сол дәуірдегі қазақ зиялыларының қоғамға көзқарасын танытатын дерек ретінде қарастыруға болады.

«Айқап» журналының 1912 жылғы № 1-2 сандарында жарияланған «Қазақ халқын шын граждан етуге ауылный школдарды бітіру емес, түзету керек» атты мақалада білім беру ісінің нақты қиындықтары талқыланады. Мақала авторы ауыл мектептерін ашумен шектелмей, олардың жұмысын жақсарту қажет екенін алға тартады. Балалардың сапалы білім алуы үшін мұғалімдердің дайындығына, оқу орындарының жағдайына және қаржылай қолдауға көңіл бөлу керектігі айтылады. Жарияланымдағы маңызды тұстың бірі - қазақ балаларының гимназия мен басқа да оқу орындарында білім алуына жағдай жасау мәселесі. Мақалада Қостанай уезіндегі Дамбар болысының қазақ балаларына гимназияда оқу үшін стипендия бөлгені мысал ретінде келтірілген. Бұл дерек автордың мәселені сынаумен шектелмей, оны шешу жолдарын да қарастырғанын аңғартады. Жастардың оқуына жағдай жасау туралы пікірлер білімді ел дамуының қажетті шарты ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

«Айқап» беттеріндегі жер мәселесіне арналған жарияланымдарда қазақтың дәстүрлі шаруашылығы мен жерді пайдалану тәртібі кеңінен сөз болады. Соның бірі - 1911 жылғы № 3 санында басталып, кейінгі сандарында жалғасқан «Тағы да қазақ жері жайынан» атты

материал. Онда қазақ жерінің көлемі, облыстардағы жер жағдайы, жайылымдардың ерекшеліктері және көшпелі шаруашылыққа қолайлы аумақтар туралы мәліметтер берілген. Материалда 1869 жылғы «Степное положение» деп аталған әкімшілік өзгерістен кейінгі жер қатынастары да қозғалады. Автор жерді пайдалану тәртібіндегі өзгерістердің қазақ халқының тұрмысына әсерін талқылайды. Көшпелі өмір салты үшін жайлау мен қыстаудың маңызы түсіндіріледі. Жайылымнан айырылу немесе оны бұрынғыдай пайдалана алмау мал шаруашылығына, демек, күнделікті тіршілікке тікелей ықпал еткен.

1911 жылғы № 4-5 сандарында жарияланымның жалғасында Орал облысының табиғи жағдайы, жер көлемі, су көздері мен өсімдіктері туралы деректер беріледі. Мұндай сипаттамалар жердің тек саяси мәселе емес, шаруашылықтың да негізі ретінде қарастырылғанын байқатады. Жердің сапасы, су мен шөптің болуы мал өсіру мүмкіндігіне әсер етеді. Сондықтан жер туралы пікірталастың қазақ қоғамы үшін экономикалық және әлеуметтік маңызы болды. Бұл материалдарда ұлттық мүдде халықтың күнделікті тіршілігімен ұштасады. Жер мәселесін көтеру арқылы журнал қазақтың шаруашылық жағдайын, жерді пайдалану тәртібіндегі өзгерістерді және олардың салдарын талқылады. Осындай жарияланымдар оқырманды жерге қатысты шешімдердің ел өміріне әсері туралы ойлануға жетеледі.

«Айқап» журналында әйелдердің жағдайы да назардан тыс қалмаған. 1912 жылғы № 11 санның 511 - бетінде жарияланған «Бейшара қыз» фельетоны әйел тағдырына қатысты мәселені көркем - публицистикалық тәсілмен көтереді. Фельетонның атауының өзі кейіпкердің ауыр жағдайына назар аудартады. Мұндай жанр қоғамдық мінез - құлықты, қалыптасқан түсініктерді және әлеуметтік қайшылықтарды сынауға мүмкіндік берген. Фельетонды барлық қазақ қыздарының өмірін толық сипаттайтын құжат ретінде қабылдауға болмайды. Дегенмен шығармада көтерілген мәселе арқылы сол кезеңдегі әйел тағдырына қатысты қоғамдық пікірді зерттеуге болады. Қыздың жеке таңдауы, отбасының шешімі мен қоғам күткен талаптардың арасындағы қайшылықтар осы тұрғыдан маңызды. Мұндай тақырыптың баспасөзде жариялануы әйел мәселесінің қоғамдық талқылауға шығарылғанын көрсетеді. Бұл жерде журналдың маңызы мәселені атаумен ғана шектелмейді. Фельетон оқырманды кейіпкердің жағдайына сырттай қарамай, оның себептері туралы ойлануға шақырады. Білім мен жер мәселесі елдің ортақ жағдайына қатысты болса, әйел тағдыры қоғам ішіндегі қарым-қатынастар мен қалыптасқан дәстүрлерді бағалауға мүмкіндік береді.

«Айқап» журналы XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының өзекті мәселелерін көтеріп, қоғамдық ойдың дамуына үлес қосты. Білім беру, жер мәселесі және әйел тағдыры туралы жарияланымдар ел өмірінің түрлі қырларын көрсетті. Бұл тақырыптар арқылы қазақ зиялылары қоғамдағы мәселелерді талқылап, оқырман назарын елдің болашағына қатысты сұрақтарға аударды. «Айқаптың» ұлттық сананың қалыптасуына ықпалы халықтың өз жағдайына, жеріне, біліміне және қоғамдағы өзгерістерге назар аударуынан көрінді. Сондықтан журналды қазақ қоғамындағы ұлттық сананың дамуына ықпал еткен маңызды басылымдардың бірі ретінде бағалауға болады.

Диана ИЛЬЕНКОВА, ҚазҰУ-дың 1-курс студенті.

Бекзатхан ИСАХАН, ҚазҰУ-дың 1-курс студенті.
Ғылыми жетекші: фил.ғ.к., профессор Р. С. Жақсылықбаева.

— ЭКОНОМИКА · №27

Влияние искусственного интеллекта на экономическую эффективность предприятий

ТС **Тасмағамбетова Самал Мантаевна**
Оқытушы, ТОО "Алматинский технолого-экономический колледж"

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200237 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

Автор: Тасмагамбетова Самал Мантаевна
Организация: ТОО «Алматинскии технолого- экономический колледж»

Ключевые слова: искусственный интеллект, экономика предприятия, экономическая эффективность, цифровизация, производительность труда, автоматизация, себестоимость, управление затратами, цифровая экономика, инновации.

Введение

Современное развитие экономики характеризуется активным внедрением цифровых технологий и искусственного интеллекта в деятельность предприятий различных отраслей. Интеллектуальные системы используются для обработки информации, прогнозирования спроса, автоматизации документооборота, анализа финансовых показателей и совершенствования управленческих решений. В результате меняются традиционные подходы к организации производства, распределению ресурсов и оценке экономических результатов.

В условиях усиления конкуренции предприятия стремятся сокращать издержки, повышать производительность труда и обеспечивать устойчивое развитие. Искусственный интеллект становится одним из инструментов достижения этих целей, поскольку позволяет автоматизировать повторяющиеся операции, ускорять обработку данных и выявлять возможности оптимизации бизнес-процессов.

Вместе с тем внедрение интеллектуальных технологий не гарантирует автоматического повышения эффективности. Результаты зависят от качества исходных данных, уровня цифровой подготовки работников, объёма инвестиций и способности руководства интегрировать новые инструменты в действующую систему управления. Организациям необходимо учитывать не только потенциальную экономию, но и затраты на программное обеспечение, обучение персонала, техническое сопровождение и информационную безопасность.

Для Казахстана данная проблема имеет особое значение в связи с развитием цифровой экономики, необходимостью повышения производительности предприятий и расширением возможностей малого и среднего бизнеса. Использование искусственного интеллекта может способствовать модернизации предпринимательской деятельности, совершенствованию

финансового планирования и повышению качества обслуживания потребителей.

Таким образом, исследование влияния искусственного интеллекта на экономическую эффективность предприятий является актуальным направлением изучения современных экономических процессов.

Цель и задачи исследования

Цель исследования — определить основные направления влияния искусственного интеллекта на экономическую эффективность предприятий, рассмотреть возможности его применения для оптимизации затрат и повышения производительности труда, а также разработать практические рекомендации по внедрению интеллектуальных технологий.

Для достижения поставленной цели определены следующие задачи:

1. Раскрыть экономическую сущность искусственного интеллекта и его значение в деятельности предприятий.
2. Рассмотреть основные направления применения ИИ в производственных, финансовых и управленческих процессах.
3. Определить влияние интеллектуальных технологий на производительность труда, себестоимость и финансовые результаты.
4. Проанализировать основные экономические риски и ограничения внедрения ИИ.
5. Предложить практические рекомендации по повышению эффективности использования искусственного интеллекта на предприятиях Казахстана.

Методы исследования

В статье применяются методы анализа научной литературы, сравнительного анализа, систематизации, обобщения и экономических расчётов. Информационную основу составляют аналитические материалы Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Международного валютного фонда и официальные материалы государственных органов Республики Казахстан.

Исследование имеет аналитический характер и основано на изучении опубликованных источников и рассмотрении условного экономического примера. Представленные расчёты предназначены для иллюстрации методики оценки эффективности и не являются результатами обследования конкретного предприятия.

1. Теоретические основы применения искусственного интеллекта в экономике предприятия

Экономическая эффективность предприятия представляет собой соотношение полученных результатов и использованных ресурсов. Она характеризует способность организации рационально использовать трудовые, материальные, финансовые и информационные ресурсы для достижения поставленных целей.

Традиционно повышение эффективности связывается с совершенствованием производственных технологий, оптимизацией численности работников, сокращением

материальных потерь и улучшением организации управления. В условиях цифровой экономики к указанным направлениям добавляется использование интеллектуальных систем, способных анализировать значительные объёмы данных и поддерживать принятие решений.

Искусственный интеллект представляет собой совокупность технологий, позволяющих компьютерным системам выполнять задачи, связанные с распознаванием информации, выявлением закономерностей, прогнозированием и формированием рекомендаций. В экономической деятельности он может применяться как инструмент автоматизации отдельных операций, так и как элемент комплексной системы управления предприятием.

Особое значение имеют технологии машинного обучения, обработки естественного языка, интеллектуальной аналитики и генеративного искусственного интеллекта. Они позволяют автоматизировать подготовку документов, анализировать обращения клиентов, обрабатывать финансовую информацию и формировать предварительные прогнозы.

В исследовании ОЭСР «The Impact of Artificial Intelligence on Productivity, Distribution and Growth» искусственный интеллект рассматривается как технология общего назначения, способная влиять на производительность, инновации и экономический рост. Вместе с тем масштаб получаемых преимуществ зависит от распространения технологий, структуры экономики и готовности организаций к их внедрению [1].

Следовательно, экономическое значение искусственного интеллекта заключается не только в автоматизации труда. Он создаёт дополнительные возможности для совершенствования управления, повышения качества информации и более рационального распределения ресурсов.

2. Основные направления влияния искусственного интеллекта на экономическую эффективность предприятий

Искусственный интеллект оказывает влияние на различные стороны хозяйственной деятельности. Его практическое применение наиболее результативно в процессах, связанных с обработкой больших объёмов информации, повторяющимися операциями и необходимостью регулярного прогнозирования.

Первое направление — сокращение операционных затрат.

Интеллектуальные инструменты позволяют автоматизировать обработку заказов, подготовку отчётов, классификацию документов и контроль отдельных операций. Это сокращает время выполнения задач и помогает уменьшать количество технических ошибок.

При этом экономия возникает не во всех случаях. Предприятие должно учитывать расходы на приобретение или использование программных решений, интеграцию с действующими системами и обучение работников.

Второе направление — повышение производительности труда.

Применение ИИ позволяет сотрудникам быстрее выполнять отдельные аналитические и информационные задачи. Например, специалисты могут использовать интеллектуальные инструменты для подготовки предварительных отчётов, анализа продаж и систематизации

обращений клиентов.

В результате высвобождается время для решения более сложных задач, требующих профессиональных знаний, ответственности и самостоятельного принятия решений.

Третье направление — совершенствование финансового управления.

Интеллектуальные системы могут использоваться для анализа денежных потоков, прогнозирования расходов, выявления необычных финансовых операций и подготовки управленческой отчётности. Это способствует более своевременному обнаружению отклонений и повышению качества финансового планирования.

Четвёртое направление — повышение качества обслуживания потребителей.

ИИ помогает анализировать запросы клиентов, выявлять изменения спроса и формировать персонализированные предложения. Для торговых предприятий это создаёт возможности улучшения взаимодействия с покупателями и более точного планирования товарных запасов.

Пятое направление — совершенствование управления запасами и производством.

На основе данных о продажах, сезонности и остатках продукции интеллектуальные системы могут формировать прогнозы потребности в сырье и товарах. Это особенно важно для предприятий торговли, общественного питания и производства, где избыточные запасы увеличивают расходы на хранение, а недостаточные приводят к потерям продаж.

Таким образом, искусственный интеллект способен повышать экономическую эффективность посредством комплексного улучшения производственных, финансовых и управленческих процессов. Однако результативность его использования должна подтверждаться конкретными показателями деятельности предприятия.

3. Оценка экономической эффективности внедрения искусственного интеллекта

Для определения целесообразности внедрения интеллектуальных технологий необходимо сопоставлять ожидаемые преимущества с затратами на их использование. Одним из основных критериев является фактическое изменение расходов и производительности после внедрения соответствующего решения.

Для проведения оценки могут использоваться следующие показатели:

- производительность труда;
- себестоимость продукции или услуг;
- экономия операционных затрат;
- прибыль от основной деятельности;
- рентабельность затрат;
- срок окупаемости инвестиций.

Производительность труда определяется по формуле:

Производительность труда = Объём произведённой продукции / Численность работников.

Экономия затрат рассчитывается следующим образом:

Экономия затрат = Затраты до внедрения – Затраты после внедрения.

Для оценки срока окупаемости применяется формула:

Срок окупаемости = Первоначальные инвестиции / Годовой экономический эффект.

Рассмотрим условный пример предприятия, которое внедрило интеллектуальную систему автоматизации обработки заказов.

До внедрения системы ежегодные расходы на соответствующий процесс составляли 12 000 000 тенге. После внедрения они снизились до 9 000 000 тенге. Первоначальные инвестиции в программное обеспечение и настройку системы составили 6 000 000 тенге.

Годовая экономия затрат составит:

12 000 000 – 9 000 000 = 3 000 000 тенге.

Срок окупаемости первоначальных инвестиций:

6 000 000 / 3 000 000 = 2 года.

Таким образом, при условии сохранения ежегодной экономии на указанном уровне первоначальные инвестиции окупятся за два года.

Данный пример показывает, что оценка экономического эффекта должна учитывать не только технические возможности системы, но и её финансовые результаты. Если в расчёт не включены дополнительные расходы на обслуживание, обновление программного обеспечения и обучение персонала, фактический срок окупаемости может оказаться больше.

Для комплексной оценки рекомендуется сравнивать показатели до и после внедрения ИИ, используя одинаковые периоды наблюдения и сопоставимые условия деятельности.

В исследовании ОЭСР «Miracle or Myth? Assessing the Macroeconomic Productivity Gains from Artificial Intelligence» подчёркивается, что улучшение результатов отдельных работников и предприятий не всегда автоматически преобразуется в сопоставимый рост производительности экономики в целом. На итоговый эффект влияют масштабы внедрения технологий, особенности отраслей и организационные изменения [2].

Следовательно, предприятиям необходимо оценивать эффективность ИИ на основе измеримых результатов, а не только ожиданий от внедрения новых технологий.

4. Возможности применения искусственного интеллекта в экономике Казахстана

Развитие искусственного интеллекта открывает дополнительные возможности для повышения эффективности предприятий Республики Казахстан. Практическое значение интеллектуальных технологий определяется отраслевой структурой экономики, масштабами предпринимательской деятельности и доступностью цифровой инфраструктуры.

В промышленности ИИ может применяться для прогнозирования технического обслуживания оборудования, контроля качества продукции и оптимизации использования сырья. Это способствует сокращению производственных потерь и повышению надёжности технологических процессов.

В торговле интеллектуальные инструменты позволяют анализировать продажи, прогнозировать спрос, контролировать товарные остатки и оценивать эффективность маркетинговых мероприятий. Для малого бизнеса использование доступных цифровых сервисов может стать способом улучшения управления без необходимости создания собственной сложной IT-инфраструктуры.

В сфере общественного питания ИИ может использоваться для прогнозирования количества посетителей, расчёта потребности в продуктах, анализа популярности блюд и сокращения пищевых отходов. Подобные решения позволяют рациональнее использовать оборотные средства и снижать себестоимость продукции.

В финансовой сфере интеллектуальные технологии могут применяться для анализа денежных потоков, автоматизации документооборота и повышения оперативности подготовки отчётности. При этом окончательные решения, связанные с финансами, кредитованием и соблюдением обязательных требований, должны приниматься с учётом действующих нормативных правил и необходимого человеческого контроля.

О развитии цифровых инструментов в Казахстане свидетельствуют и инициативы государственных органов. В мае 2026 года Бюро национальной статистики Республики Казахстан сообщило о представлении решений на основе искусственного интеллекта и больших данных для модернизации системы официальной статистики [3]. Данный пример показывает, что применение ИИ актуально не только для коммерческих предприятий, но и для обработки экономической информации на государственном уровне.

Вместе с тем степень готовности предприятий к внедрению интеллектуальных технологий может существенно различаться. Крупные организации располагают большими возможностями для финансирования цифровых проектов, тогда как малым предприятиям важно выбирать доступные инструменты с понятным экономическим результатом.

Поэтому внедрение ИИ в Казахстане целесообразно связывать с развитием цифровых компетенций, повышением качества данных, поддержкой инновационных решений и распространением практик оценки экономической эффективности.

5. Основные проблемы и риски внедрения искусственного интеллекта

Несмотря на потенциальные преимущества, внедрение искусственного интеллекта сопровождается экономическими, организационными и социальными рисками.

Первый риск — высокие первоначальные затраты. Разработка и интеграция интеллектуальных систем могут потребовать значительных финансовых ресурсов. Для небольших предприятий такие расходы способны стать препятствием, особенно если экономический эффект заранее не определён.

Второй риск — недостаток квалифицированных кадров. Для эффективного использования ИИ необходимы сотрудники, способные работать с цифровыми инструментами, оценивать достоверность результатов и применять их в профессиональной деятельности.

Третий риск — качество исходных данных. Неполная, устаревшая или ошибочная

информация может приводить к неверным прогнозам и управленческим решениям. Поэтому цифровизация должна сопровождаться совершенствованием учёта и контролем достоверности данных.

Четвёртый риск — информационная безопасность. Передача коммерческой информации внешним сервисам может создавать угрозу утечки данных. Предприятиям необходимо соблюдать правила обработки конфиденциальной информации и ограничивать доступ к ней.

Пятый риск — изменение структуры занятости. Автоматизация отдельных задач может снижать потребность в выполнении некоторых рутинных операций, одновременно увеличивая спрос на специалистов с аналитическими и цифровыми компетенциями.

В докладе Международного валютного фонда «Gen-AI: Artificial Intelligence and the Future of Work» рассматривается потенциальное влияние искусственного интеллекта на занятость, производительность и распределение доходов. Авторы отмечают, что последствия внедрения ИИ могут различаться в зависимости от характера выполняемых задач, уровня развития экономики и способности работников адаптироваться к технологическим изменениям [4].

Таким образом, эффективное использование искусственного интеллекта требует не только технологических инвестиций, но и организационной подготовки, обучения персонала и создания механизмов контроля рисков.

6. Направления повышения эффективности использования искусственного интеллекта на предприятиях

На основе проведённого анализа можно предложить несколько направлений, способствующих повышению экономической результативности внедрения ИИ.

1. **Определение конкретной экономической задачи.** Перед внедрением системы необходимо установить, какую проблему требуется решить: сократить расходы, ускорить обработку заказов, уменьшить количество ошибок или улучшить прогнозирование спроса.
2. **Поэтапное внедрение технологий.** Целесообразно начинать с небольшого проекта, результаты которого можно измерить. После подтверждения экономической целесообразности решение может быть распространено на другие подразделения.
3. **Разработка системы показателей эффективности.** Предприятию следует регулярно оценивать затраты, производительность труда, продолжительность операций, количество ошибок и финансовые результаты.
4. **Развитие цифровых компетенций работников.** Обучение персонала должно быть связано с реальными производственными и управленческими задачами. Особое значение имеют навыки проверки информации и критической оценки рекомендаций ИИ.

5. **Обеспечение защиты данных.** Необходимо устанавливать правила использования интеллектуальных сервисов, ограничивать передачу конфиденциальных сведений и контролировать доступ к информационным системам.
6. **Сохранение человеческого контроля.** Результаты работы ИИ следует проверять, особенно если они используются для финансовых, кадровых и иных значимых управленческих решений.
7. **Оценка полной стоимости владения технологией.** При расчёте эффективности необходимо учитывать первоначальные инвестиции, подписку на сервисы, обслуживание, обучение, интеграцию и возможные расходы на устранение ошибок.

Реализация указанных мер позволит предприятиям более обоснованно выбирать цифровые инструменты и снижать вероятность неэффективных инвестиций.

Для малого и среднего бизнеса особое значение имеет принцип экономической целесообразности: внедрять следует те технологии, которые решают конкретные задачи и обеспечивают измеримое улучшение деятельности.

Заключение

Проведённый анализ показывает, что искусственный интеллект становится важным инструментом повышения экономической эффективности предприятий. Его применение позволяет автоматизировать повторяющиеся операции, совершенствовать обработку информации, улучшать прогнозирование спроса и повышать качество управленческих решений.

Основными направлениями экономического эффекта являются сокращение операционных затрат, повышение производительности труда, оптимизация запасов и улучшение финансового планирования. Вместе с тем результаты внедрения зависят от организационной готовности предприятия, качества данных, квалификации персонала и объёма необходимых инвестиций.

Рассмотренный условный пример демонстрирует, что экономическую целесообразность интеллектуальных технологий можно оценивать с помощью показателей экономии затрат и срока окупаемости. Однако для получения достоверных результатов необходимо учитывать все сопутствующие расходы и проводить сравнение показателей до и после внедрения системы.

Для Казахстана развитие искусственного интеллекта создаёт дополнительные возможности модернизации промышленности, торговли, финансовой сферы и малого предпринимательства. При этом для достижения устойчивого результата необходимо расширять доступ к цифровым технологиям, развивать профессиональные компетенции работников и обеспечивать защиту информации.

Таким образом, искусственный интеллект следует рассматривать не как самостоятельную

гарантию повышения прибыли, а как инструмент экономического управления, эффективность которого определяется качеством внедрения и практическими результатами. Комплексный подход, основанный на экономических расчётах, поэтапной реализации проектов и ответственном использовании технологий, способен повысить конкурентоспособность предприятий и содействовать устойчивому развитию национальной экономики.

Список использованной литературы

1. Filippucci F., Gal P., Jona-Lasinio C., Leandro A., Nicoletti G. *The Impact of Artificial Intelligence on Productivity, Distribution and Growth: Key Mechanisms, Initial Evidence and Policy Challenges*. OECD Artificial Intelligence Papers, No. 15. Paris: OECD Publishing, 2024. DOI: https://doi.org/10.1787/8d900037-en.
2. Filippucci F., Gal P., Schief M. *Miracle or Myth? Assessing the Macroeconomic Productivity Gains from Artificial Intelligence*. OECD Artificial Intelligence Papers, No. 29. Paris: OECD Publishing, 2024. DOI: https://doi.org/10.1787/b524a072-en.
3. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. «Максат Турлубаев презентовал AI-решения для статистики Казахстана на V Евразийском экономическом форуме». 28 мая 2026 года. URL: https://stat.gov.kz/ru/news/maksat-turlubaev-prezentoval-ai-resheniya-dlya-statistiki-kazakhstana-na-v-evraziyskom-ekonomichesko/
4. Cazzaniga M., Jaumotte F., Li L., Melina G., Pizzinelli C., Rockall E. J., Mendes Tavares M. *Gen-AI: Artificial Intelligence and the Future of Work*. IMF Staff Discussion Note SDN/2024/001. International Monetary Fund, 2024. DOI: https://doi.org/10.5089/9798400262548.006.
5. OECD. *Fostering an Inclusive Digital Transformation as AI Spreads among Firms*. OECD Policy Briefs, No. 8. Paris: OECD Publishing, 2024. DOI: https://doi.org/10.1787/5876200c-en.

— ЭКОНОМИКА · №28

Факторы повышения производительности труда (на примере машиностроительного предприятия).

ДС **Дана Сенкебаева**
Преподаватель экономических дисциплин, ТОО "Алматинский технолого-экономический колледж"

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200243 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

Под факторами роста производительности труда авторы понимают объективные условия, определяющие возможность повышения производительности труда. Значение тех или иных факторов роста производительности труда и их влияние на разных этапах развития экономики могут меняться. Например, на одном этапе ведущую роль играют технологические факторы, на другом – организационные.

На уровень производительности труда на предприятии влияют уровень экстенсивного использования труда, интенсивность труда и технико-экономическое состояние производства. Уровень экстенсивного использования труда показывает степень его производительного использования и его продолжительность в течение рабочего дня при неизменности остальных характеристик. Чем полнее используется рабочее время, чем меньше простоев и других потерь рабочего времени, и чем продолжительнее рабочий день, тем выше уровень экстенсивного использования труда и, соответственно производительности труда. Однако рост производительности труда за счет экстенсивных характеристик имеет четкие границы: законодательно установленной продолжительности рабочего дня и рабочей недели. Если в течение законодательно установленной продолжительности рабочего времени весь он (время) полностью тратится на производительный труд, то это верхний предел уровня экстенсивного использования труда. Рост производительности труда может происходить как за счет увеличения плодотворности каждой единицы труда, так и за счет увеличения количества труда вследствие повышения его интенсивности, а также квалификации, то есть большей массы труда на единицу за счет применения более сложной работе.

Интенсивность труда характеризует степень ее напряженности и определяется количеством физической и умственной энергии человека, израсходованной за единицу времени. Повышение интенсивности труда также имеет границы, а именно физиологические и психологические возможности человеческого организма. Этот показатель трудового процесса имеет физиологический характер, но вместе с тем, он отражает и состояние социально-трудовых отношений на производстве. Основное его отличие от производительности труда заключается в том, что рост производительности означает уменьшение расходов физической и психологической энергии человека на единицу

продукции (те же затраты энергии дают возможность производить больше товаров). Природа учит, что высокие результаты достигаются не увеличением, а уменьшением усилий. Рост же интенсивности оставляет без изменений расходы энергии на единицу продукции, хотя в расчете на единицу времени они увеличиваются. Поэтому рост интенсивности работы фактически равнозначен продолжению рабочего дня. Уровень интенсивности зависит от форм его организации, оплаты и нормирования; естественно-биологических факторов (состояния здоровья); национально-исторических предпосылок (в частности, отношение человека к труду). За критерий надлежащей интенсивности труда принимается уровень, позволяющий равномерно сохранять нормальную работоспособность работника в течение всей трудовой деятельности. То есть нормальная интенсивность труда означает расход жизненной энергии, которую можно полностью пополнить до начала следующего рабочего дня при реально доступном для этого человека качестве питания, медицинского обслуживания, использования свободного времени и т.д. Итак уровень экстенсивного использования и интенсивность труда - это важные факторы роста производительности труда, которые, однако, имеют четкие ограничения, то есть не могут использоваться бесконечно.

Одним из важнейших факторов роста производительности труда есть прогресс техники, совершенствования конструкции машин, создание развитой системы машин для производства конкретной продукции. Источником роста производительности труда, которое не имеет границ, является технико-технологическое совершенствование производства под действием научно-технического прогресса. За несколько последних десятилетий в развитых странах уровень экстенсивного использования уменьшился более чем в два раза, интенсивность труда не росла, а производительность увеличилась в несколько раз, что проявилось в существенном росте благосостояния и уровня потребления всех слоев работающего населения. То есть именно за счет научно-технического прогресса производительность труда растет так быстро, что дает возможность производить все больше и больше потребительских благ меньшим количеством труда.

На всех этапах развития экономики, как в прошлом, так и в настоящем, практически все исследователи главное внимание уделяют факторам роста производительности труда. Основываясь на данных экономической литературы, факторы роста производительности труда можно сгруппировать по определенным направлениям:

– рост производительности труда в результате обновления средств производства, влияния научно-технического прогресса;

– рост производительности труда в результате совершенствования организационных факторов по мере движения экономики в постиндустриальный период;

– рост производительности труда в процессе актуализации роли человека в производстве и стимулирования его труда.

В зависимости от степени управляемости предприятия могут быть выделены следующие факторы повышения производительности труда:

– внутренние, находящиеся под управлением делового субъекта;

– внешние, находящиеся вне его управления.

Выявление факторов повышения производительности труда позволяет не только найти возможности повышения производительности труда, но и оценить экономическую эффективность роста производительности труда на основании вычисления абсолютного и относительного значений прибыли.

В настоящее время отсутствует единый подход к измерению эффективности живого труда. Наиболее известными технологиями исследования производительности труда остаются:

– непосредственное измерение величин времени (хронометраж и фотография рабочего дня);

– фотографирование методом моментальных наблюдений.

Современная постиндустриальная экономика требует разработки механизма для оценки управления ростом производительности труда в различных сферах предпринимательской деятельности.

Повышение производительности труда должно быть обосновано соответствующими экономическими расчетами по факторам.

Для расчета повышения производительности труда по факторам целесообразно распределять факторы по следующим группам.

1. Повышение технического уровня производства:
    - изменение конструкции изделия;
    - применение новых видов материалов и топлива;
    - внедрение прогрессивной технологии;
    - механизация и автоматизация производства;
    - модернизация действующего оборудования;
2. Повышение уровня организации управления, производства и труда:
    - усовершенствование управления производством, улучшение структуры управления;
    - увеличение норм и зон обслуживания;
    - сокращение потерь рабочего времени;
    - уменьшение невыходов на работу в связи с сокращением заболеваемости, отпусков с разрешения администрации, ликвидацией прогулов;
    - сокращение простоев;
    - сокращение потерь от брака и отклонений от нормальных условий работы;

3. уменьшение числа рабочих, не выполняющих нормы выработки.
4. Увеличение объема производства (относительная экономия численности всех категорий работающих, кроме основных производственных рабочих).
5. Структурные изменения в производстве:
    - изменение удельного веса покупных изделий;
    - изменение соотношения объемов разных видов продукции (в результате чего меняется трудоемкость производственной программы);
    - освоение новых объектов производства.
6. Улучшение качества выпускаемой продукции.

Расчет повышения производительности труда на предприятии за счет отдельных факторов и в целом производится путем определения возможной экономии численности промышленно-производственного персонала. Эта экономия определяется как среднегодовая величина, т.е. с учетом продолжительности действия каждого фактора.

Расчет осуществляется на основе производительности труда базисного года, делением планового объема продукции на эту производительность труда определяется исходная численность работающих. Затем, учитывая намечаемые конкретные мероприятия по повышению производительности труда, определяется возможная экономия численности промышленно-производственного персонала по каждому фактору в отдельности. После этого можно определить общую плановую численность работающих как разницу между потребностью в персонале на плановый объем продукции по производительности труда базисного года и полученной возможной экономией численности персонала по всем факторами Разделив плановый объем производства на общую плановую численность персонала, получим плановую абсолютную выработку продукции в расчете на одного работающего. Отношение этой выработки к базисной и составит повышение производительности труда.

Расчет повышения производительности труда можно осуществлять также по формуле:

np=(Эч/(Чо—Эч))*100

где np — повышение производительности труда, %;

Эч — возможная экономия численности работающих, исчисленная по всем факторам, человек;

Чо — общая численность работающих, рассчитанная на объем производства планируемого периода по производительности труда базисного периода.

Основной проблемой экономической теории и хозяйственной практики является анализ соотношения результатов и расходов, что в общем понимании называется эффективностью. Производительность труда является обобщающим показателем эффективности использования рабочей силы, что, как и все показатели эффективности, характеризует соотношение результатов и расходов, в данном случае результатов труда и расходов труда.

Расходы определяются объемом (стоимостью) использованных экономических ресурсов. Как известно, экономические ресурсы принято разделять на три больших группы:

1) рабочая сила (трудовой потенциал, человеческий капитал);

2) компоненты природных ресурсов (земля и сырье);

3) компоненты средств производства (физический капитал).

Соответственно отдельно определяется эффективность использования рабочей силы, природных ресурсов или капитала.

До настоящего времени экономический рост Казахстана обеспечивался в значительной степени экстенсивным увеличением использования факторов производства.

Однако источники роста экономики за счет экстенсивного увеличения использования трудовых факторов в настоящее время практически исчерпаны. Так, по итогам второго квартала 2010 года уровень безработицы составил 5,8%. Использование труда молодежи (в возрасте 15-24 лет) также не может выступать в качестве дополнительного источника экстенсивного экономического роста, поскольку уровень молодежной безработицы составил еще меньшую величину – 5,2% на аналогичную дату.

В условиях, когда уровень занятости населения близок к критическому значению, единственным трудовым источником экономического роста может быть увеличение производительности. Действительно, уровень производительности труда в экономике в течение рассматриваемого периода рос со среднегодовым темпом 5,5%, обеспечивая, тем самым, интенсивный рост экономики. Однако, как показал сравнительный анализ с зарубежными аналогами, по уровню производительности труда Казахстан значительно отстает от других стран. Следовательно, существует значительный потенциал для дальнейшего роста производительности труда, он должен выступать основным источником экономического роста в будущем, в частности в отрасли машиностроения.

Также из-за устаревания основных фондов предприятия машиностроения вынуждены значительную часть свободных средств расходовать на осуществление их текущего и капитального ремонта, что не позволяет аккумулировать финансы для приобретения новых фондов и служит по большей части средством увеличения срока полезной службы фондов. Модернизация фондов, способствующая увеличению производительности капитала, осуществляется довольно редко.

Трудовой фактор является избыточным по отношению к капиталу, что особенно проявляется в сельском хозяйстве и торговле. Казахстан относится к группе стран с высоким уровнем развития человеческого потенциала и отличается высоким уровнем грамотности взрослого населения (старше 15 лет), составившим 99,7% согласно данным Доклада о развитии человека 2010 года ООН. Тем не менее, в каждой рассматриваемой отрасли ощущается нехватка квалифицированных специалистов и управленцев. Это стало результатом недостаточной эффективности системы прямой связи между потребностями рынка труда и созданием актуальной системы обучения, отвечающей этим потребностям. В стране явно наблюдалась нехватка молодых людей с техническим образованием, которые

могли бы прийти на смену взрослому поколению инженеров, энергетиков и других специалистов, создающих реальный продукт. Таким образом, источником нехватки квалифицированных специалистов являлась недостаточная развитость системы технического и профессионального образования (ТиПО).

С момента обретения независимости главным препятствием для развития ТиПО было недостаточное финансирование, что в результате привело к устареванию содержания курсов, материалов и инфраструктуры. Помимо этого, развитие ТиПО усложнялось централизованным государственным контролем и слабой связью между общим и профессиональным образованием. Также, переход от государственной к рыночной экономике привел к исчезновению института «базовых предприятий», которые традиционно финансировали строительство, приобретение оборудования, инструментов, материалов и практическую подготовку для организаций ТиПО.

С целью решения данной проблемы и лучшего приспособления национальной системы образования к потребностям рынка труда Правительство в сотрудничестве с Всемирным банком в 2007 году разработало ***«Государственную программу развития технического и профессионального образования в Республике Казахстан 2008-2012 годы»*** (Программа ТиПО). Однако необходимо признать, что проблема нехватки специалистов остается актуальной и на текущий момент.

В результате устаревания фондов и недостаточного объема накопленного высокопроизводительного капитала, в сочетании с избыточностью рабочей силы, ее недостаточного соответствия потребностям рынка труда и в отдельных случаях дешевизны, во многих отраслях сложился низкий уровень автоматизации, что негативно сказывается на величине производительности отдельных факторов и совокупной факторной производительности.

Косвенные причины

К косвенным причинам возникновения проблем в области роста производительности факторов производства относятся те, которые оказывают влияние на факторы производства извне.

В первую очередь необходимо отметить острую ***потребность машиностроения в инвестиционных ресурсах***. Нехватка инвестиционных ресурсов исторически напрямую повлияла на сложившуюся низкую долю новых основных фондов в структуре накопленного капитала. Источниками инвестиционных ресурсов могут выступать как собственные средства предприятий, так и внешнее финансирование, привлекаемое в форме банковских кредитов и займов, финансирования из республиканского и местного бюджетов, иностранных инвестиций и др.

Другим источником отсутствия стимулов к росту производительности является сложившийся в отраслях ***уровень конкуренции***.

Учитывая высокую степень износа основных фондов и низкий коэффициент их обновления, необходимо заметить, что рост производительности капитала в ближайшей

перспективе, вероятно, не сможет взять на себя роль главного источника роста. Это станет возможным, когда в экономике будет накоплен необходимый уровень основного капитала и установится баланс в использовании трудовых и капитальных факторов.

Таким образом, основными факторами экономического роста в будущем должны выступать рост производительности труда и накопление основного капитала. Заметим, однако, что в перспективе необходимо добиваться увеличения численности трудовых ресурсов и, что наиболее важно, ввода в эксплуатацию новых основных фондов, которые будут обладать бо́льшей производительностью по сравнению с ранее использовавшимися фондами.

Технико-экономические факторы

Основными технико-экономическими факторами, влияющими на рост производительности труда, являются:

1) Повышение технического уровня производства.

2) Совершенствование управления, организации производства и труда.

3) Изменение объема и структуры производства.

4) Отраслевые факторы.

К первой группе относятся факторы, влияющие на технический уровень производства: внедрение новой техники, прогрессивной технологии, механизации и автоматизации производственных процессов, повышение уровня оснащенности технологических процессов, улучшение использования сырья, материалов, применение прогрессивных материалов и др. Производительность труда увеличивается за счет сокращения трудозатрат на производство единицы продукции.

Факторы, относящиеся ко второй группе - совершенствование управления, организации производства и труда - позволяют: сократить потери рабочего времени, а следовательно, увеличить действительный годовой фонд времени одного рабочего (Фдр), повысить нормы выработки и уменьшить численность производственных рабочих; повысить нормы обслуживания и уменьшить численность вспомогательных рабочих и обслуживающего персонала; уменьшить численность аппарата управления и в результате сократить численность промышленно-производственного персонала, то есть повысить производительность труда.

По факторам третьей группы рост производительности труда обуславливается тем, что численность всех категорий промышленно-производственного персонала, кроме основных производственных рабочих при прочих равных условиях увеличивается в меньшей степени, чем возрастает объем производства. Это приводит к относительному уменьшению общей численности промышленно-производственного персонала. К такому же результату приводит изменение удельного веса отдельных видов продукции, то есть изменение соотношения между объемом продукции с различной трудоемкостью в производственной программе.

В четвертую группу включаются все факторы, которые не могут быть отнесены к первым трем. Влияние этих факторов на производительность труда обуславливается изменениями

трудоемкости и подсчитывается по отраслевым методикам и инструкциям

С вхождением в мировое сообщество на казахстанские рынки товаров придут более дешевые и качественные товары иностранного производства, с которыми нашим предприятиям необходимо будет жестко конкурировать, для этого необходимо будет снижать цены на товары с обеспечением их высокого качества. Снижения цен можно достигнуть, в первую очередь, уменьшением себестоимости производства товаров, а на неё, в свою очередь, чрезвычайно большое влияние оказывает производительность труда. Не является секретом, что, несмотря на значительно более высокую заработную плату работников предприятий экономически развитых государств, зачастую, импортная продукция имеет более низкие цены по сравнению с аналогичной отечественной. Причина этого — низкая производительность труда на наших предприятиях.

В связи с этим перед экономической наукой стоит задача разработать, методические материалы, программу управления производительностью труда, используя опыт, накопленный в этой сфере в советское время, и внося- корректировки, учитывающие современные рыночные отношения.

В условиях рынка наиболее предпочтительным методом планирования производительности труда является метод планирования по факторам, так как он позволяет выделить влияние внешних факторов, не зависящих от организации. В наиболее обобщенном виде совокупность факторов роста производительности труда можно разделить на 2 группы:

1. Находящиеся под управлением делового субъекта (менеджмент - стратегические решения, организационные вопросы, трудовые отношения, руководящие и контролирующие кадры средних звеньев, технология, средства производства, исследования и разработки, качество продукции, условия труда, информация);
2. Не находящиеся под управлением делового субъекта (политические мероприятия правительства, инфраструктура, законы, конкуренция, обеспечение природными ресурсами, трудовые ресурсы).

Рисунок 1 – Схема формирования и реализации внутрипроизводственных резервов роста производительности труда.

На рисунке 1 схематически показана взаимосвязь внутрипроизводственных факторов и резервов роста производительности труда на предприятии.

Сущность такого подхода состоит в выделении трех факторов, влияющих на производительность труда: технико-технологических, организационно-экономических, а также социально-экономических.

Воздействием в этих направлениях реализуют соответствующие внутрипроизводственные резервы роста производительности труда.

Научная организация труда направлена на реализацию организационно- технической составляющей производительности труда. Сущность научной организации труда

представлена на рисунке 2.

Рисунок 2 - Сущность научной организации труда

В качестве современного подхода к организации труда можно выделить систему управления эффективностью (performance management system), широко применяемую за рубежом и на некоторых крупных российских предприятиях.

Система управления эффективностью заключается в совместной работе руководителя и подчиненного по планированию, мониторингу и оценке индивидуальных стремлений работника и его вклада в достижение корпоративных целей. Основная цель системы - поддержание и повышение эффективности труда работников. Непрерывный цикл работы по управлению эффективностью представлен на рисунке 3.

Рисунок 3 - Цикл системы управления эффективностью

Планирование - это совместная деятельность руководителя и подчиненного, результатом которой становятся:

- подробное описание работы, которую должен выполнить работник, определение, насколько она отождествлена с обязанностями, выполняемыми работником в настоящее время;

- определение связи между тем, что должен выполнить работник, его индивидуальным планом и стратегическими целями компании;
- дальнейшее уточнение рабочего плана конкретным описанием ожидаемых результатов, а также показателями их оценки;
- определение ключевых показателей деятельности работника, при невыполнении которых эффективность работника будет признана неудовлетворительной;
- определение необходимости проведения обучения работника относительно выполняемой работы;
- идентификация ожидаемого карьерного роста в* рамках долгосрочного планирования.

Мониторинг - руководитель отслеживает достигнутые результаты, поведение работника, психологический климат в коллективе, то есть условия, которые могут повлиять на выполнение работы. На этом этапе руководитель и подчиненный регулярно встречаются для того, чтобы оценить ход работы, выявить препятствия для ее выполнения, внести корректировки в случае необходимости.

На фазе *рассмотрения и оценки* руководитель и подчиненный встречаются на итоговом интервью, на котором рассматривают и оценивают результаты работы, выявляют проблемы, которые помешали достигнуть запланированного.

Классификация факторов должна соответствовать современному этапу развития рыночной экономики. Факторы эффективности носят долговременный, перспективный характер, соответственно на их основе формируется стратегия развития предприятия,

резервы роста имеют текущий характер, их реализация связана с тактикой.

В условиях рынка наибольшую сложность представляет планирование внешних факторов. Речь идет не только о постоянных колебаниях спроса и предложения на рынке товаров, но и о возможных изменениях налоговых правил, размеров взносов на социальное страхование, взносов в пенсионный фонд, повышении величины минимальной заработной платы. При планировании показателей по труду необходимо учитывать и общественно- политические факторы, такие как: ожидаемая инфляция, появление новых законодательных актов по природоохранным мероприятиям, указания по обезвреживанию отходов, которые могут потребовать дополнительных расходов на формирование новых подразделений, на обучение сотрудников.

Ускоренный рост производительности труда находит своё проявление в:

1) увеличение массы продукции, создаваемой при использовании ресурсов труда;

2)снижение затрат труда на единицу продукции;

3) снижение затрат заработной платы на один рубль продукции;

4) повышение качества продукции;

5) увеличение количества новой продукции и быстрое продвижение её на рынок;

6) увеличение массы и нормы прибыли.

Из перечисленного с уверенностью можно сказать, что ускоренный рост производительности труда обуславливает снижение издержек и получение прибыли, необходимой доля развития производства. Наряду с этим рост производительности является основой повышения заработной платы и доходы работников. Следует отметить, что высокий уровень заработной платы делает предпринимателя более конкурентоспособным как покупателя на рынке труда: он может привлечь и удержать квалифицированные кадры, произвести их качественный отбор, заложив тем самым базу для дальнейшего развития предприятия.

Среди обстоятельств, влияющих на уровень производительности труда можно выделить факторы. Они весьма разнообразны, но всё их множество можно объединить по степени регулируемости, по содержанию, по характеру воздействия.

По степени регулируемости делятся на:

1) Нерегулируемые – наподдающие регулированию со стороны субъекта экономической деятельности.

2) Частично регулируемые, например, изменение ассортимента продукции, затрат труда, основного капитала, материалов на единицу продукции.

3) Регулируемые, которые по своему содержанию делятся на три группы:

а) материально – технические к которым относят:

- модернизацию действующего оборудования;
- замена устаревшего оборудования новым;

- повышения уровня механизации и автоматизации производства;
- использование новых, прогрессивных видов сырья и материалов, новых источников энергии;
- повышение качества продукции.

Использование этих факторов крайне актуально для современного Казахстана, так как их применение находит своё отражение в снижении себестоимости на единицу продукции.

б) организационные факторы, к которым относят:

- совершенствование в организации управления;
- совершенствование организации производства;
- улучшение его материально-технического и кадрового обеспечения;
- совершенствование организаций труда.

Особенность их воздействия заключается в существенном влиянии на использование фонда рабочего времени, сокращение его потерь и нерациональных затрат.

в) социальные факторы. К числу важнейших относят:

- материальная и моральная заинтересованность в результате труда;
- уровень квалификации и профессиональная подготовка кадров;
- отношение к труду и трудовая дисциплина;
- здоровье и уровень благосостояния;
- взаимоотношение в коллективе, его стабильность и сплоченность.

Воздействие социальных факторов проявляется в росте удовлетворённости трудом, повышением трудовой активности, инициативы, ответственности и самодисциплины.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Постановление Правительства Республики Казахстан. Об утверждении Программы по развитию машиностроения в республике Казахстан на 2010-2014 годы: утв. 30 сентября 2010 года № 1002,

2. Отраслевое соглашение в отрасли машиностроения Республики Казахстан на 2011-2013 г . г . ,
http://comprom.kz/kz/o-komitete/struktura-komiteta/2-uncategorised/204-otraslevoe-soglashenie-v-otrasli-mashinostroeniya-respubliki-kazakhstan-na-2011-2013-gody

3. Департамент статистики г. Алматы, основные показатели работы промышленности города Алматы.

4. Производительность труда на предприятии на примере АО компания biohim, [Электронный ресурс], -

http://referatik-um.ru/655-proizvoditelnost-truda-na-predpriyatii-na-primere-ao-kompaniya-biohim-diplomnaya-po-ekonomike-predpriyatiya.html - статья в интернете

5. «Реальное богатство народов: пути развития человека». Доклад Программы развития ООН о развитии человека 2010 года. [Электронный ресурс], - http://tnu.podelise.ru/docs/index-316172.html

— ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН · №29

Ыбырай Алтынсариннің Ыбырай Алтынсариннің эпистолярлық жанрдағы қолтаңбасы

Мақсатқызы Аяжан
студенті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Ғылыми жетекшісі: Р.С. Жақсылықбаева, Профессор, ҚазҰУ

ЖАРИЯЛАНДЫ қазан 2026 | PUBLICATION ID BLM-ART-2026-200246 | ТІРКЕУ КУӘЛІГІ № KZ45VPY00102718

Ыбырай Алтынсариннің туғанына 185 жыл

Ыбырай Алтынсариннің эпистолярлық жанрдағы қолтаңбасы

Қазақ қыздарының білім алуына бірден-бір негіз болған Ыбырай Алтынсариннің туғанына биыл 185 жыл толғалы отыр.

Ыбырайдың 1879 жылы Торғайда қазақ қыздарына арнап мектеп ашуы – сол заман үшін нағыз батырлық пен көрегендіктің көрінісі еді. Ағартушы тек қыздарға ғана мектеп ашып қоймай, қазақ халқын білімге шақырды, қазақ тілінде оқулықтар шығарды одан бөлек 14 мектеп ашты. Ыбырай – қазақ халқының алғашқы ұстазы. Қоғам үшін қыз бала болашақ ана, шаңырақтың ұйытқысы, балаларының алғашқы тәрбиелеушісі.

XIX ғасырдың соңында қазақ қоғамдық санасында «қыз баланың орны – үй шаруасы, оған оқудың қажеті жоқ» деген пікір қатаң орын алған еді. Дін өкілдері мен жергілікті байлар қыздарды оқытуға қарсы шығып, мұның арты жамандыққа апарады деп қате түсінді. Алайда Ыбырай халықтың санасын өзгерту үшін ата-аналармен жеке сөйлесіп, оларға білімнің пайдасын түсіндіруге тырысты. Қыздардың сауатты болуы елдің дамуына кедергі емес, керісінше тірек болатынын дәлелдеді. Патша үкіметі кезінде оқу құрал үшін, ғимарат салу, шәкірттерді тамақтандыру үлкен қаржыны талап етті. Соған қарамастан Ыбырай мәселені шешу үшін өз қаржысын жұмсап қана қоймай өзі секілді саналы, жомарт адамдардан қаражат жинады, оқу құралдарды өзі сатып алған кездері де болды. Ағартушы қыздар тек теориялық білім алып қоймауы керек, өмірде кәдеге асатын іс білуі тиіс деп есептеді. Сондықтан ол оқу бағдарламасына қолөнер сабақтарын енгізді. Ыбырайдың тағы бір батыл қадамы өз заманындағы баспасөз беттерінде және патша әкімшілігіне жазған хаттарында қазақ қоғамының артта қалуының бір себебі – әйелдердің сауатсыздығы мен құқықсыздығы екенін батыл айтқаны еді. Осы арқылы қазақ қыздарының теңдігін қорғап, олардың қоғам өміріне араласуына жол ашты.

Енді Ыбырай Алтынсариннің аталған мәселені шешу жолындағы еңбегін атап өтсек. Ыбырай Алтынсарин шығыстанушы, миссионер әрі Қазан қаласындағы орыс-бөтен халықтар оқыту семинариясының директоры Ильминскиймен жиі хат алмасып, қазақ балаларын, соның ішінде қыздарды оқытудың маңыздылығын жиі көтерді.1889 жылы 6 наурызда

Ильминскийге жолдаған хатында: «..Ырғызда мировой судья және тергеуші болып Әлмұханбет Сейдалин істейді. Ол – қазақтарды оқыту ісіне өте ынталы адам. Биыл ол қазақ қыздары үшін Ырғызда қазақ сахарасындағы ең тұңғыш қыздар мектебін ашуыма көмектесті»,- деп, бұл істің жүзеге асқанын қуанышпен жеткізді. Василий Владимирович Катаринскийге жазған хаттарында қыздар мектебін ашудың нақты мәселелерін, ұйымдастыру жұмыстарын және туындаған қиындықтарды ашық жазды. Соның ішінде қыздар мектебіне қатысты «...Қымбатты Василий Владимирович, Ырғыздағы қыздар мектебіне бір оқытушы әйел тағайындап жіберуіңізді сұрар едім. Өйткені осы уақытқа дейін Воронцовадан ешбір хабар жоқ. Ол, сірә, Ырғызға келгісі келмейді-ау деймін. Бұл мектепті ашу үшін мен әрі кетсе августың орта шенінен қалмай Ырғызға барамын...»,- деп мектептің кадр мәселесін қалай шешу керектігін жазды.

Ағартушы Ыбырай Алтынсарин: «...Қыздар училищесінде (интернатында) қазақ қыздарына орыс тілі мен грамотасын үйретумен қатар, киім тігуге, тоқыма тоқуға, қолөнерге және шаруашылыққа бейімдеу қажет. Себебі бұл білім олардың болашақ өміріне, ана ретінде отбасын басқаруына тікелей қажет...»,- деп әкімшілікке ашық баяндамаларында жеткізген. Ыбырай қазақ қыздарына арнап мақала жазбағанымен, бұл маңызды мәселені заманындағы патша үкіметі шенеуніктеріне жолдаған ресми хаттары мен есептері арқылы шешіп отырды.

Ыбырай Алтынсарин армандаған қоғам – білімді, еңбекқор және өз құқығын білетін саналы ұрпақ тәрбиелеу еді. Ағартушының 185 жылдығы – оның біздің алдымызға қалдырған аманатана адалдықтың көрінісі. Бүгінгі заман талабына сай қазақ қыздары әлемдік деңгейде білім алып, елдің дамуына үлес қосып жатқаны – Ыбырайдың аманатының орындалғанының дәлелі. Ұлы ұстаздың есімі мен еңбегі әрқашан жаңғырып, болашақ ұрпақпен бірге жасай береді.

Аяжан МАҚСАТҚЫЗЫ,

ҚазҰУ-дың 1-курс студенті

Ғылыми жетекші:

Р.С. Жақсылықбаева,

фил.ғ.к., профессор

— ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ · №30

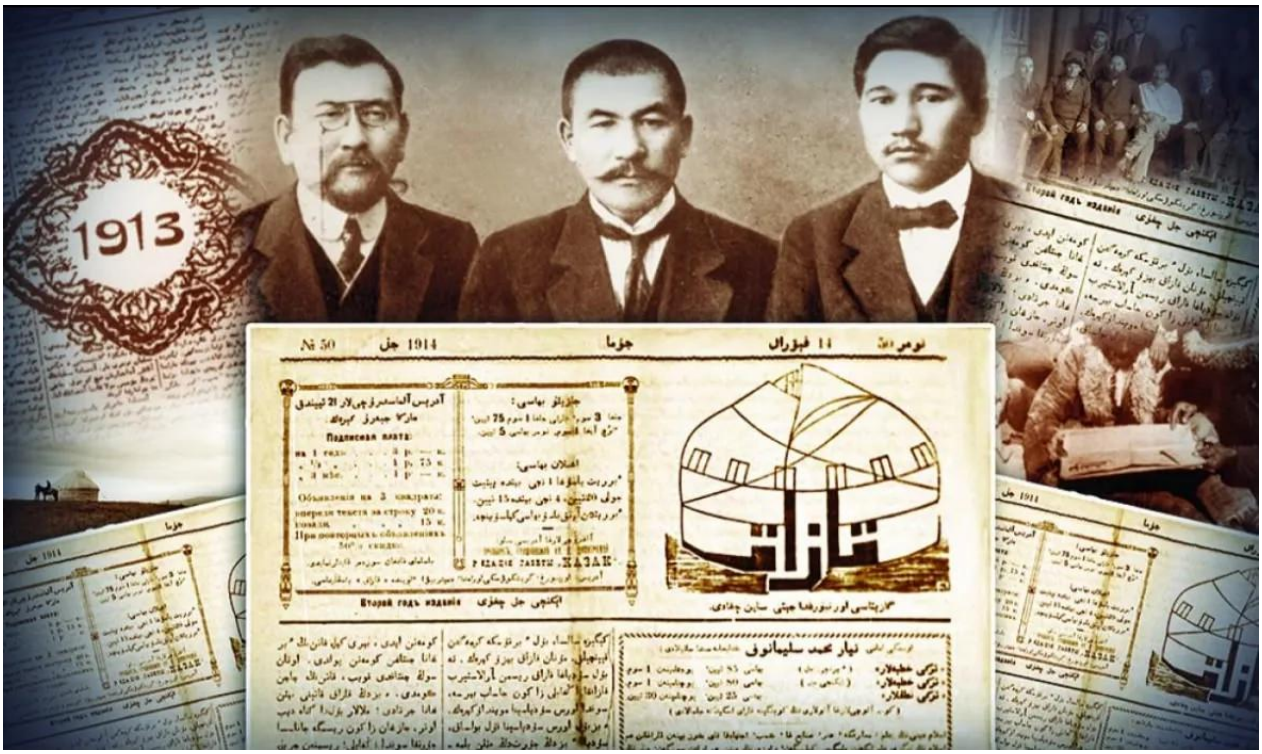
«Қазақ» газеті және Әлихан Бөкейханов: ұлттың үнін оятқан басылым

Бекбатыр Назым – студенті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Әділқас Күнімай – Студент, ЖОО
Ғылыми жетекшісі: Р.С. Жақсылықбаева., фил. ғ. к., профессор-зерттеуші, ҚазҰУ

ЖАРИЯЛАНДЫ
қазан 2026

PUBLICATION ID
BLM-ART-2026-200253

ТІРКЕУ КУӘЛІГІ
№ KZ45VPY00102718

«Қазақ» газеті және Әлихан Бөкейханов:

ұлттың үнін оятқан басылым

Бір ғасырдан астам уақыт бұрын жарық көрген газет бүгінгі ұрпаққа не айта алады? Оның сарғайған беттерінде бір халықтың арманы, тағдыры мен болашаққа деген үміті сақталған. Сол тарихи мұраның төрінен «Қазақ» газетінің орны ерекше көрінеді. Ал оның қоғамдық-саяси қызметімен тығыз байланысты тұлғалардың бірі – Әлихан Бөкейханов.

Сөз – қоғамдық сананы қалыптастырып, халықтың дүниетанымы мен азаматтық ұстанымына ықпал ете алатын күш. Осы мүмкіндікті терең түсінген қазақ зиялылары баспасөзді елдің өзекті мәселелерін көтерудің, халықты білімге шақырудың және ұлттық мүддені қорғаудың маңызды құралына айналдыруға ұмтылды. Бұл ретте мерзімді басылымдар қоғамдық пікір қалыптастырып қана қоймай, ұлттың болашағы туралы ойларды ортаға салатын рухани алаң қызметін атқарды.

Осы тарихи үдерістің жарқын көріністерінің бірі – 1913 жылғы 2 ақпанда Орынбор қаласында алғашқы саны жарық көрген «Қазақ» газеті. Ахмет Байтұрсынұлының редакторлығымен шыққан басылым қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік, мәдени және ағартушылық мәселелерін көтерді. Оның жұмысына Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатұлы да елеулі үлес қосты. Сондықтан «Қазақ» газетінің тарихын зерделеу басылымның ұлттық журналистикадағы орнын ғана емес, Әлихан Бөкейхановтың қоғамдық қызметін және оның қазақ қоғамының болашағына қатысты көзқарастарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

«Қазақ» газетінің жарық көруі XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының рухани және қоғамдық өміріндегі маңызды оқиғалардың бірі болды. Басылым халықтың күнделікті тіршілігін ғана емес, елдің болашағына әсер ететін саяси, әлеуметтік және мәдени мәселелерді де көтерді. Газет беттерінде жер мәселесі, шаруашылық, оқу-ағарту, тіл, мәдениет және ұлттық мүдде тақырыптары кеңінен қарастырылды. Бұл мәселелердің әрқайсысы сол кезеңдегі қазақ халқының тұрмысымен және болашағымен тығыз байланысты еді. Сондықтан «Қазақ» газеті ақпарат тарату қызметімен қатар, қоғамдық пікір қалыптастыруға және ұлттық мәселелерді талқылауға мүмкіндік берген маңызды басылымға айналды.

Әлихан Бөкейхановтың «Қазақ» газетімен байланысын оның қоғамдық-саяси көзқарастарынан бөліп қарастыруға болмайды. Ол ғылыммен, экономикамен, саясатпен және публицистикамен айналысып, қазақ қоғамының өзекті мәселелеріне назар аударды. Оның баспасөздегі қызметі халықтың жағдайын талдауға, ұлттық мүддені қорғауға және елдің болашағына қатысты ойларды қоғамдық ортаға жеткізуге бағытталды. Әлихан Бөкейханов көтерген маңызды мәселелердің бірі – жер тағдыры. XX ғасырдың басында патша үкіметінің қоныс аудару саясаты мен жер қатынастарының өзгеруі қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына елеулі ықпал етті. Жер жайылым мен күнкөріс көзі ғана емес, халықтың экономикалық дербестігі мен келешегіне қатысты мәселе болды. Осы себепті жер мәселесі қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметінде маңызды орын алды. Бұған қоса, Әлихан Бөкейханов білім мен ғылымның қоғам дамуындағы рөлін жоғары бағалады. Оның қызметін зерттеу қазақ зиялыларының елді ағарту, халықтың мүддесін қорғау және қоғамның болашағын айқындау жолындағы ұстанымдарын түсінуге мүмкіндік береді. Демек, оның «Қазақ» газетімен байланысы ұлттық баспасөздің қоғамдық маңызын танытатын маңызды тарихи құбылыс болып саналады.

Әлихан Бөкейхановтың қоғамдық-саяси қызметі 1917 жылы жаңа кезеңге ұласты. Сол жылдың желтоқсанында өткен Екінші жалпықазақ съезінде Алаш автономиясын құру туралы шешім қабылданып, ол Алашорда үкіметінің төрағасы болып сайланды. Бұл кезеңде «Қазақ» газеті ұлттық мүддені көтеріп, қазақ қоғамының саяси болашағын талқылауға мүмкіндік берген маңызды басылымдардың бірі болды. Газет пен Алаш қозғалысының қызметі елдің өзін-өзі басқаруы, ұлттық мүддені қорғау және қоғамның болашағын айқындау идеяларымен сабақтасты. Алайда Әлихан Бөкейхановтың өмірі ауыр тарихи жағдаймен аяқталып, ол 1937 жылы саяси қуғын-сүргін кезінде атылды. Оның қызметі мен тағдыры қазақ халқының

тарихында маңызды із қалдырды.

«Қазақ» газетінің тарихи мұрасы бүгінгі журналистика үшін де маңызды. Оның халық мүддесін қорғау, ұлттық құндылықтарды сақтау және елді білімге шақыру идеялары қазіргі журналистердің қоғам алдындағы жауапкершілігімен сабақтасады. Біздің ойымызша, ақпарат жылдам таралатын заманда жаңалықтың шынайылығын тексеру, өзекті мәселелерді көтеру және халық сеніміне адал болу – «Қазақ» газетінің аманатын жалғастырудың маңызды жолы. Зерттеу барысында бізді екі сұрақ ерекше ойландырды: «Қазақ» газетінің ұлтқа қалдырған аманатын бүгінгі журналистер қаншалықты жалғастырып жүр? Егер «Қазақ» газеті мен Әлихан Бөкейхановтың еңбегінен бүгінгі журналистер бір үлгі алуы керек болса, ол қандай үлгі болар еді? Осы сауалдарға жауап іздеу мақсатында ҚазҰУ-дың болашақ журналистерінен шағын сұхбат алдық.

– «Қазақ» газетінің ұлтқа қалдырған аманатын бүгінгі журналистер қаншалықты жалғастырып жүр?

«Журналистика» факультетінің Қоғаммен байланыс мамандығының 1-курс студенті Айнабек Айзере:

- Бүгінгі журналистер «Қазақ» газетінің аманатын қоғамдағы

мәселелерді көтеру, халыққа шындықты жеткізу арқылы көрсетіп жүр. Бірақ ең бастысы – ақпаратты тек тарату емес, оның шынайылығына көз жеткізіп, халық сенімінінен шығу деп ойлаймын.

- **«Қазақ» газеті мен Әлихан Бөкейхановтың еңбегінен**

бүгінгі журналистердің алатын үлгісі қандай?

Журналистика факультетінің 1-курс студенті Дүйсен Әдемі:

– Бүгінгі журналистер Әлихан Бөкейханов пен «Қазақ» газетінен

халықтың сөзін сөйлеуді, шындықты батыл айтуды және ел мүддесін бәрінен жоғары қоюды үйренуі керек. Өйткені, журналистің басты міндеті– халыққа адал қызмет ету.

«Қазақ» газеті – елді ұйқысынан оятып, ұлттық сананы қалыптастыруға жол ашқан ұлы басылым. Ал Әлихан Бөкейханов – қазақ елінің тарихында өшпес із қалдырған біртуар тұлға. Біз бұл тақырыпты зерттеу арқылы олардың ұлт болашағы үшін атқарған еңбегін тереңірек түсіндік. Олардың мұрасы бүгінгі ұрпаққа да ой салып, елге қызмет етудің, шындықты айтудың және ұлттық құндылықтарды сақтаудың маңызын ұқтырады. Өйткені ұлтты оятқан сөздің құдіреті ешқашан жоғалмайды.

ӘДІЛҚАС Күнімай, БЕКБАТЫР Назым

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 1-курс студенттері.

Ғылыми жетекші:

фил. ғ. к., профессор-зерттеуші Р.С. Жақсылықбаева.

— ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ · №31

Асқар алтайдың «сират көпірі» шығармасы: тарихи романның көркем жүйесі мен рухани ұстанымдары

Жазит Алтынай
ЖА
Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 4-курс студенті, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Ғылыми жетекшісі: Жарылғапов Жансая, филология ғылымдарының докторы, Buketov University

ЖАРИЯЛАНДЫ
қазан 2026
PUBLICATION ID
BLM-ART-2026-200264
ТІРКЕУ КУӘЛІГІ
№ KZ45VPY00102718

Авторы:Жазит Алтынай

Аннотация: Бұл мақалада жазушы Асқар Алтайдың «Сират көпірі» («Сират») романының көркемдік құрылымы мен тарихи-философиялық мазмұны жан-жақты талданады. Шығармада Шығыс Түркістан Республикасының тағдыры, қазақ халқының XX ғасырдағы ауыр тарихи кезеңдері, күрескерлік рух пен ұлттық бірегейлік мәселелері көркем тілмен өріледі. Мақала мақсаты – тарихи оқиғалар мен көркемдік шешімнің үндестігін, кейіпкердің рухани эволюциясын және романдағы идеялық жүктемені ашып көрсету. Асқар Алтайдың шығармасы ұлттың ұмыт қалған тарихи жадын жаңғыртып, тарихи шындық пен көркем танымды үйлестіре отырып, рухани сұранысқа жауап беретін көркем туынды ретінде бағаланады. Зерттеу барысында мәтіндік талдау, тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды. Мақалада романдағы образдар жүйесі, баяндау тәсілі, эпикалық құрылым және ұлттық дүниетанымға тән поэтикалық өрнектер ғылыми пайымдауға түседі. Жазушының тілдік ерекшелігі, тарихи көзқарасы және романның әдеби-мәдени кеңістіктегі орны да назардан тыс қалмайды. Шығарма қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының жаңа тынысы ретінде сараланады.

Кілт сөздер: Асқар Алтай, Сират көпірі, тарихи роман, Шығыс Түркістан, ұлттық рух, әдебиет, көркемдік құрылым, поэтика, саяси репрессия, тарихи жады.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи романдар дәстүрі ғасырдан астам тарихқа ие. Бұл жанр, әсіресе XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқынды дамып, көркемдік-философиялық ойдың тереңдеуіне жол ашты. Осы бағытта Асқар Алтайдың «Сират» романы – тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ тарихи прозасының көрнекті туындысы ретінде танылып отыр. Романда Шығыс Түркістандағы азаттық күресі, Алтайда өмір сүрген қазақтардың қасіретті тағдыры, отарлық саясат пен ұлт күресінің көркем бейнесі ұсынылады. Шығармада тарих пен әдебиет бір арнада тоғысып, ұлт жады, ұлт рухы алдыңғы орынға шығады. Бұл – тек әдеби-көркем еңбек қана емес, сонымен қатар қоғамдық-саяси мәні зор рухани құжат.

Шығарманың негізгі өзегі – Алпысхан мен оның ұлы Омардың тағдыры арқылы қазақ халқының ғасырлық зұлматпен күресін бейнелеу. Кеңестік репрессия, шекара асқан босқындар, Оспан батырдың көтерілісі, Қытай мен Ресейдің отарлық қысымы – осының бәрі

шығармада көркем тілмен өріледі. Автор Алпысхан бейнесі арқылы дәстүрлі қазақ қоғамының ыдырауын, отарлық жүйеге қарсы рухани қарсылықты береді. Ал Омар – жаңа заман адамы. Оның Мәскеуде барлау мектебінде оқып, кейін Шығыс Түркістан қозғалысына қосылуы арқылы автор жаңа дәуірдегі күрескер тұлғаны сомдайды. Бұл көркем трансформация адам мен заман арасындағы драманы терең көрсетеді. Ғалым М.Ж. Садықов атап өткендей: "Қазіргі тарихи романдар өткенді бүгінмен байланыстыра отырып, ұлттық сана мен тарихи шындықты көркем формада үндестіреді" [1,76].

Асқар Алтайдың «Сират» романын өзгеше танытатын тұстардың бірі – оның құрылымдық ерекшелігі. Роман қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы «алты желі» ұғымына сүйене отырып құрылған. Бұл композициялық тәсіл тек баяндау формасы ретінде ғана емес, терең символикалық әрі поэтикалық мағына жүктейді. Қазақ ұғымында құлын байланатын алты түрлі желі бар деген наным бар. Асқар Алтай осы дәстүрлі түсінікті көркем прозада құрылымдық негіз ретінде пайдаланып, әр желіге жеке тақырыптық жүк артады. Бұл тәсіл шығарманың ішкі мазмұнына да, сыртқы формасына да үйлесімділік береді. Яғни, әр желі – белгілі бір тарихи кезеңді, әлеуметтік жағдайды немесе кейіпкердің өміріндегі маңызды бір белесті сипаттайтын бөлікке айналады. Бұл құрылым оқырманға тарихи уақыттың ағымын логикалық ретпен қабылдауға, оқиғалардың бір-бірімен байланысын пайымдауға және кейіпкерлер эволюциясын терең ұғынуға жол ашады. Мұндай құрылым романды эпикалық кеңістік ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Жазушы бір желіден екіншісіне ауысқан сайын оқырманды жаңа оқиғаға жетелеп отырады, бірақ сонымен қатар ортақ идеялық арқаудан алшақтамайды. Осы арқылы роман тек жеке адамдардың тағдырын ғана емес, тұтас ұлттың тарихи кезеңдердегі болмысын көрсететін кең тынысты шығармаға айналады. Асқар Алтай бұл ретте дәстүрлі баяндау мен модернистік тәсілдерді шебер ұштастырып отыр. Ол эпикалық баяндау формасына қазіргі заманғы көркемдік ізденістерді, яғни ішкі монолог, символика, поэтикалық кеңістік пен уақытқа қатысты деконструкция элементтерін енгізу арқылы шығарманың көркемдік құндылығын арттырады. Бұл тәсіл көркем прозада сирек кездесетін ұлттық сипаттағы құрылымдық модельдің қазіргі әдебиетке бейімделген үлгісі болып табылады. Зерттеуші Т.К. Айтжанова бұл туралы: "Асқар Алтай романында эпикалық кеңістік пен ішкі рухани күй драматизмі заманауи поэтикалық формамен өріледі" – деп әділ тұжырым жасайды [2,88]. Демек, «алты желі» арқылы құрылған композициялық жүйе тек құрылымдық ерекшелік емес, романның көркемдік концепциясын ашатын негізгі тетік.

Кейіпкерлер жүйесінде даралық пен типтік сипат қатар дамиды. Омар, Құмарбек, Дәлелхан, Оспан батыр сияқты тұлғалар тарихи реңкте бейнеленіп, олар арқылы ұлттың біртұтас бейнесі жасалады. Құмарбектің өз ұлын жау қолында қалдырмауы – адамзаттық трагедияның ең ауыр көрінісі. Бұл көрініс оқырманды терең моральдық-этикалық дилеммаға жетелейді. Автор бұл көрініс арқылы отарлық саясаттың адамгершілікті де күйреткенін көрсетеді. Романның тілі бай, көркемдік қоры мол, көне сөздер, этнографиялық элементтер кеңінен қолданылған. Бұл – шығарманың ұлттық бояуын күшейтіп, поэтикалық қуатын арттырады.

Асқар Алтайдың «Сират» романының мазмұндық тереңдігін айқындайтын көркемдік

құралдардың бірі – туынды атауының символикалық мәні. «Сират» сөзі – араб тілінен енген діни ұғым, ол ислам сенімінде адамның ақыреттегі тағдырын анықтайтын, жұмақ пен тозақтың арасын жалғайтын қылдай ғана көпір деген мағына береді. Бұл – күнә мен изгіліктің, өмір мен өлімнің, шындық пен жалғанның шекарасы. Жазушы осы діни-метафизикалық ұғымды көркемдік концепция деңгейіне көтеріп, оны бүкіл романның идеялық өзегіне айналдырады. Бұл атау шығармаға символикалық және философиялық салмақ үстейді. Романда баяндалатын оқиғалар – XX ғасырдың қасіретке толы тарихи шындығы, отарлық қысымда өмір сүрген қазақ халқының күрес жолы, шекара асып, босқындық күй кешкен жұрттың тағдыры. Осы тарихи шындықтың көркем бейнесі мен «сират» ұғымының мағыналық астары қабаттасып, роман мазмұнын тереңдете түседі. Романда бейнеленген жағдай – қазақ халқының тарих сахнасындағы ең ауыр, ең шешуші кезеңдерінің бірі. Бір жағында – отарлық саясаты сұмдықпен астасқан Ресей империясы, екінші жағында – қатаң репрессиялық жүйесімен танылған Қытай мемлекеті. Осы екі империяның ортасында шырылдаған, бас сауғалап, босып жүрген, еркіндік үшін жанын пида еткен қазақ халқы тұр. Асқар Алтай осындай тарихи жағдайды «сират көпірінен өту» секілді метафоралық мәнге ие күрделі рухани әрі физикалық сынақ ретінде бейнелейді. Қазақ халқы үшін бұл жол – тірі қалу мен ұлт ретінде жойылып кету арасындағы нәзік тепе-теңдік, қыл үстіндегі тағдыр. Бұл символизм арқылы автор халық рухының беріктігін, оның болашаққа деген сенімін, үмітін және қайсарлығын көрсетуге ұмтылады. «Сират» сөзі арқылы романдағы әрбір оқиға, әрбір кейіпкердің тағдыры мен моральдық таңдауы терең фәлсафалық мәнге ие болады. Бұл көркемдік тәсіл арқылы жазушы тарихтың қайшылықтарын, күрделі моральдық-этикалық жағдайларды, ұлттың тірі қалу жолындағы тартыстарды метафорамен байланыстырып, поэтикалық кеңістікті кеңейтеді. Осы тұрғыдан алғанда, шығарма атауы шығарманың ішкі құрылымына да, мазмұндық мәніне де толық сәйкес келеді. Зерттеуші А.А. Нұрахметовтың: “Сират – әдебиеттегі символдық құрылым ретінде метафизикалық кеңістікті бейнелеуде ерекше қызмет атқарады” [3,113], – деген тұжырымы Асқар Алтай романында дәлелін тапқан. Автор «сират» ұғымын тарихи сана мен көркем қиялдың тоғысында терең символикалық құрылымға айналдыра алған. Бұл тәсіл романға тек тарихи дерекке негізделген көркем шығарма емес, рухани-философиялық метатекст ретінде баға беруге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысы барысында мәтіндік талдау әдісімен қатар, тарихи-салыстырмалы әдіс те кеңінен қолданылды. Бұл тәсіл Асқар Алтайдың «Сират» романының көркемдік құрылымын, идеялық-мазмұндық тереңдігін өзге қаламгерлердің шығармаларымен салыстыра отырып, даралауға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел», Қабдеш Жұмаділовтің «Соңғы көш», Жақсылық Самитұлының «Қаһарлы Алтай» шығармаларымен тақырыптық ұқсастығы мен көркемдік айырмашылығы қатар қарастырылды. Бұл салыстыру «Сират» романының әдеби процестегі өзіндік орнын, ерекшелігін, жаңалығын, идеялық-философиялық бағыт-бағдарын ашуға бағытталды. Аталған жазушылардың барлығы да Алтай өңіріндегі тарихи қозғалыстарды, ұлт басына төнген қауіп пен соған қарсы тұрған халықтық рухты, көшпелі жұрттың жанқиярлығын бейнелеуге ұмтылған. Дегенмен, Асқар

Алтай бұл тақырыпты жаңаша қырынан қарастырады. Ол нақты тарихи деректерді жалаң баяндаудан гөрі, көркемдік қиялға, символика мен философиялық тереңдікке көбірек орын береді. «Сират» романы осы ерекшелігімен дәстүрлі тарихи прозадан дараланып, постмодернистік элементтермен толыққан тарихи-философиялық шығарма дәрежесіне көтеріледі. Жазушы тарихи оқиғаларды сипаттаумен шектелмей, олардың астарында жатқан адамзаттық күресті, рухани тартысты, отарлық жүйеге қарсы ішкі қарсылықты бейнелейді. Яғни, шығарма бір ғана этностың басынан өткен оқиғаны емес, бүкіл адамзатқа ортақ рухани трагедияны суреттейді. Романдағы ең өзекті жаңалықтардың бірі – автордың барлау тақырыбын көркем прозаға енгізуі. Бұл – қазақ әдебиетінде өте сирек кездесетін құбылыс. Асқар Алтай барлау қызметін жай әскери немесе шпиондық әрекет ретінде емес, ұлт тағдырына тікелей әсер ететін саяси құрал ретінде бейнелейді. Бас кейіпкер Омардың Мәскеудегі барлау мектебінде білім алуы, кейін Шығыс Түркістандағы қозғалыстарға араласуы – тарихи шындықтың көркем интерпретациясы ғана емес, ұлт рухының сын сәттерде қандай жолмен күрескенін көрсететін символдық әрекет. Бұл тақырыптың көркемдік тұрғыдан шешілуі романға тың биіктік дарытып, ұлттық әдебиетте бұрын қолға алынбаған идеялық бағыттарды ұсынады. Жалпы алғанда, Асқар Алтайдың бұл туындысы – ұлттық әдебиеттегі тарихи романдар желісінің жалғасы ғана емес, оны жаңа эстетикалық кеңістікке алып шыққан ерекше шығарма. Автор дәстүрлі эпикалық баяндауды заманауи проза талаптарымен ұштастыра отырып, бір мезетте тарихи шындықты, рухани толғанысты және геосаяси шеңбердегі ұлт тағдырын бейнелеген. Осы тәсілдері арқылы «Сират» романы қазақ әдебиетінде тарихи прозаның мазмұндық және формалық жаңғыруына жол ашты.

Асқар Алтайдың «Сират» романына тақырыптық және көркемдік тұрғыдан жақын шығармалар қатарына Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» атты деректі-мемуарлық еңбегі, Қабдеш Жұмаділовтің тарихи романдары және Жақсылық Самитұлының «Қаһарлы Алтай» шығармасы жатады. Бұл еңбектердің әрқайсысы қазақ халқының шекара асып босуы, отарлық саясаттың зардаптары, ұлттық күрескерлік рухтың көркем бейнеленуі сынды ортақ идеялық желіге негізделген. Алайда бұл шығармалардың әрқайсысында көтерілген тақырыптың берілу тәсілі, авторлық ұстаным мен көркемдік шешімде өзіндік ерекшеліктер бар. «Сират» романы осы қатардағы туындылармен салыстырмалы түрде оқылғанда ғана оның көркемдік қуаты мен идеялық салмағы толық бағалана түседі.

Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» атты деректі-мемуарлық еңбегі қазақ халқының XX ғасырдың орта тұсындағы трагедиялық тарихын шынайы суреттейтін аса маңызды рухани мұра. Шығарма автордың өз көзімен көріп, жанымен сезініп, жүрегімен өткерген оқиғаларға негізделген. Мұнда Алтайдан бастап Гималай асып, Үндістан мен Пәкістан арқылы Түркияға жеткен ұзақ әрі қасіретті көші-қон жолы баяндалады. Автор сол жолдағы азапты сапарды, босқын халықтың көрген жоқшылығы мен еріксіз жапа шеккен тағдырын барынша шынайы сипаттайды. Кітап деректілік сипаты жағынан құнды болуымен қатар, тарихи естеліктерді тікелей қатысушының көзімен бергендіктен, оқырманды ерекше толғандырып, сенім ұялатады. Шығармада оқиғалар хронологиялық жүйемен баяндалып, кеңістік пен уақыт нақтылы көрсетіледі. Бұл – деректі прозаның басты ерекшелігі. Сонымен

қатар, Халифа Алтайдың туындысы дін мен руханияттың, еркіндік пен елдік сананың ұлт болашағы үшін маңызын терең ашып береді. Ол шекара асып қоныс аударған қандастардың діни сенімнен ажырамағанын, имандылықты жандарына серік етіп, қиыншылықтарға мойымағанын көрсетеді. Автор дінді – рухани тірек, еркіндікті – өмірлік мақсат, ал туған жерге деген сағынышты – мәңгілік аңсар ретінде ұсынады. Мұндай идеялық бағдар әсіресе жастар тәрбиесінде ерекше мәнге ие. Халифа Алтай өз ұлтына адалдық пен отансүйгіштіктің асқақ үлгісін көрсете отырып, ұлт жадындағы тарихи оқиғаларды ұрпақ санасына шегендеуді көздейді. Асқар Алтайдың «Сират» романы осы тақырыпты көркем проза аясында дамытады. Ол тарихи деректерді тікелей баяндаудан гөрі, оларды көркем образдар арқылы жеткізуді мақсат еткен. Яғни, жазушы халық трагедиясын көркемдік тұтастықпен бере отырып, жеке кейіпкерлердің тағдырына ұлттық сананы, халықтық күресті, ұлт болашағына деген алаңдаушылықты жүктейді. Егер Халифа Алтай нақты тарихи тұлғалар мен өмірлік фактілерді баяндаса, Асқар Алтай сол оқиғаларды көркем бейнелер арқылы жаңаша пайымдайды. Бұл екі автор да бір ұлттың ұлы көшін, отарлық езгіге қарсы рухын жырласа да, қолданған әдістері мен әдеби тәсілдері әртүрлі. Дегенмен, екеуінде де туған жерге деген шексіз махаббат, ұлттық жадыға адалдық, отарлық саясатқа қарсылық идеясы ортақ. Зерттеуші С.Т. Қожахметов бұл рухани сабақтастық туралы: “Алтайдан ауған қазақтардың көші – ұлттың ұлы көшке түскендегі рухани ұстамын көрсететін тарихи құбылыс” – деп тұжырымдайды [4,198]. Осы тұрғыдан келгенде, Халифа Алтай мен Асқар Алтай туындылары бір-бірін толықтырып, тарихи шындық пен көркем шындық арасындағы нәзік байланысты аша түседі. Бірі өткенді айғақты деректермен сипаттаса, екіншісі оны көркем метафоралар мен символдар арқылы сөйлетеді. Екеуі де – ұлт тағдыры үшін алаңдаған, халқының тарихын ұмыттырмауға тырысқан қаламгерлер.

Қабдеш Жұмаділовтің тарихи романдары – қазақ прозасындағы ұлттық күресті көркем образбен, терең психологиялық тартыспен жеткізудің көрнекті үлгісі. Әсіресе «Соңғы көш», «Атамекен», «Тағдыр» сынды шығармаларында Шығыс Түркістандағы қазақтардың тағдыры, олардың елге оралуы, отарлық билікке қарсылығы көркемдік тұрғыдан кең қамтылады. Қабдеш кейіпкерлері көбіне нақты тарихи тұлғалардан құралса да, автор олардың рухани ішкі әлеміне терең үңіліп, ұлттың ұлы тағдырын жеке адамның трагедиясы арқылы береді. «Сират» романы да осы үрдісті жалғастырып, бірақ одан әрі тереңдетіп, кейіпкерлер тағдырын барлау, саяси күрес, тіпті шет мемлекеттердің мүдделер қақтығысы деңгейіне дейін көтереді. Асқар Алтайдың ерекшелігі – роман желісін заманауи формада құрып, символикалық мағынамен байытуында. Қабдеш Жұмаділов шығармашылығын талдай келе, әдебиетші Р.Ж. Әбдікерім: “Жазушы үшін тарих – көркемдік шабыт көзі ғана емес, ұлттың болмысын тану алаңы” – дейді [5,243]. Бұл тұжырым Асқар Алтай шығармашылығына да дәл келеді.

Жақсылық Самитұлының «Қаһарлы Алтай» романы да қазақ тарихындағы күрделі кезеңдерді бейнелеуге арналған. Шығармада отарлық билікке қарсы шыққан Оспан батыр бастаған күрескерлердің ерлігі, халықтың көші-қон тарихы кеңінен суреттеледі. Самитұлы тарихи фактілер мен көркемдік қиялды үйлестіре отырып, батырлықты, ұлттың аман қалу

жолындағы жанқиярлығын алдыңғы орынға қояды. Бұл романдағы кейіпкерлер – ұлттың жан дауысын жеткізуші рухани бейнелер. Асқар Алтай да Оспан батыр мен Дәлелхан бейнелерін осы рухта көркемдейді, бірақ ол оларды кеңірек геосаяси контексте қарастырып, күрескерлік идеясын халықаралық деңгейге көтереді. Зерттеуші А.Б. Тілешов: “Қаһарлы Алтай – бүгінгі оқырманның тарихи танымын жаңғыртатын көркем шежіре” – деп бағалайды [6,91]. Асқар Алтай бұл шежірені заманауи формада жалғастырып, тарихи роман жанрын жаңа деңгейге көтеріп отыр.

Қорыта айтқанда, Асқар Алтайдың «Сират» романы – тек тарихи деректер жиынтығы емес, көркемдік қуаты мол, идеялық салмағы терең, ұлттық рух пен жадыны жаңғыртатын әдеби мұра. Ол қазақтың күрескерлік рухын, тарих алдындағы жауапкершілігін және бүгінгі ұрпақтың парызын ұғындыратын туынды. Шығарма – ұлттың өткеніне тағзым, келешегіне үміт. Сондықтан «Сират» романы тарихи роман жанрының жаңа бетбұрысы ғана емес, ұлттық сана мен жадының көркем айнасы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Садықов М.Ж. Қазақ тарихи романының жанрлық эволюциясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 276 б.

2. Айтжанова Т.К. Қазақ прозасындағы тарихи сананың көркем көрінісі // Әдебиет әлемі. – 2021. – №3. – Б. 85–92.

3. Нұрахметов А.А. Әдебиеттегі символизм және діни метафоралар жүйесі // Руханият және өркениет. – 2020. – №2. – Б. 110–117.

4. Жұмаділов Қ. Таңғажайып тағдыр. – Алматы: Жазушы, 2011. – 368 б.

5. Алтай Х. Алтайдан ауған ел. – Алматы: Ғылым, 1998. – 272 б.

6. Самитұлы Ж. Қаһарлы Алтай. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 384 б.